

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ, ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΟ»**

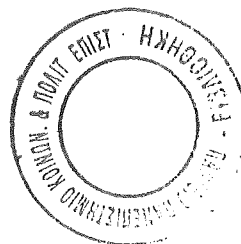
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ»

**ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΕΝΤΕΠΟΖΙΔΗ
Α.Μ:303Μ008**

**ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ:
Μ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ
Α. ΛΥΤΡΑΣ
Δ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ**

ΑΘΗΝΑ 2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη (Λέξεις –κλειδιά)

1) Εισαγωγή

- α) Ορισμός Θέματος
- β) Σκοπός εργασίας
- γ) Μεθοδολογικοί χειρισμοί

2) Το φύλο της εργασίας

Θεωρητική προσέγγιση

3) Γυναικεία απασχόληση

- 3.1 Πρακτικά ζητήματα
- 3.2 Παραδοσιακή και νεωτερική απασχόληση
- 3.3 Οικονομική ανάπτυξη και γυναικεία απασχόληση
- 3.4 «Ανδρικοί» και «γυναικείοι» κλάδοι απασχόλησης
- 3.5 Έμφυλη διαφοροποίηση αποδοχών
- 3.6 Έμμεσες κατά φύλο διακρίσεις
- 3.7 Ανεργία γυναικών

4) Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: μια ιστορική αναδρομή

- 4.1 Τάσεις και ρεύματα εντός του φεμινιστικού κινήματος
- 4.2 Πολιτικά δικαιώματα και φεμινισμός
- 4.3 Γυναικεία εργασία και φεμινισμός
- 4.4 Ένας απολογισμός του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

5) Η θέση της γυναίκας μέσα από στατιστικά στοιχεία

- 5.1 Ο πληθυσμός της Ελλάδας κατά φύλο
- 5.2 Προσφυγικός πληθυσμός
- 5.3 Συγκέντρωση πληθυσμού
- 5.4 Κατανομή πληθυσμού κατά εκπαιδευτικό επίπεδο
- 5.5 Κατάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα (Σχολικό έτος 1927-28)
- 5.6 Η θέση της γυναίκας κατά το Μεσοπόλεμο: συμπεράσματα

6) Η γυναικεία εργασία στο Μεσοπόλεμο

- 6.1 Η εργασία στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο και το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας
- 6.2 Η γυναικεία απασχόληση
- 6.3 Η γυναικεία εργασία μέσα από στατιστικά στοιχεία

7) Συμπεράσματα

- 7.1 Σκέψεις πάνω στην γυναικεία απασχόληση στην Μεσοπολεμική Ελλάδα
- 7.2 Σκέψεις πάνω στο σήμερα της γυναικείας απασχόλησης

Βιβλιογραφία

Παράρτημα

Ποιος έκτισ' αυτό το μικρό Παλάτι
Κι έκλεισε τα παράθυρα τόσο ερμητικά
Που το πνεύμα μου δεν μπορεί να ιδεί ;
Ποιος θα με βγάλει μian επίσημη μέρα
μ' όλα τα σύνεργα να πετάξω πέρα
Emily Dickinson 1859

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η περίοδος του Μεσοπολέμου με τις κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες που την χαρακτηρίζουν αποτελεί το κομβικό σημείο εκκίνησης των αλλαγών της νεοελληνικής κοινωνίας που βιώνουμε ακόμα και σήμερα. Η έλευση των Μικρασιατών προσφύγων που διοχετεύθηκαν κυρίως στα αστικά κέντρα και απασχολήθηκαν στη βιοτεχνία – βιομηχανία ή στις αγροτικές περιοχές και στη γεωργία καθώς και η έξοδος της γυναίκας από την ιδιωτική σφαίρα και η είσοδός της στην δημόσια – με κύρια και μοναδική έκφρασή της την εργασία – αποτελούν σημαντικές όψεις της περιόδου. Παράλληλα με την έξοδο της γυναίκας από τον οίκο το γυναικείο κίνημα κορυφώνει τους αγώνες και τις διεκδικήσεις του με κύριες κατευθύνσεις την εργασία και το δικαίωμα ψήφου σε όλες τις γυναίκες.

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας τα αρχικά θέματα που θα μας απασχολήσουν έχουν να κάνουν με τον σκοπό και τη μεθοδολογία της εργασίας που στηρίζεται κυρίως στη βιβλιογραφική επισκόπηση, την ανάλυση στατιστικών δεδομένων και αρχειακού υλικού. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε θεωρητικά τα ζητήματα που αφορούν την γυναικεία εργασία. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις που την αφορούν, ακολουθούν εκείνες του γυναικείου ζητήματος και εμπλέκονται στη γενικότερη φεμινιστική θεωρία. Στη συνέχεια (κεφάλαιο 3) θα επιχειρήσουμε μία αναφορά στα σημαντικότερα πρακτικά ζητήματα της γυναικείας εργασίας με σημεία αναφοράς: το διαχωρισμό ανάμεσα στους νεωτερικούς και τους παραδοσιακούς κλάδους απασχόλησης, τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και γυναικείας απασχόλησης, τη διάκριση των κλάδων σε «ανδρικούς» και «γυναικείους», την έμφυλη διαφοροποίηση των αποδοχών, τις έμμεσες κατά φύλο διακρίσεις και τέλος την ανεργία. Κατόπιν (στο κεφάλαιο 4) θα κάνουμε μία ιστορική αναδρομή του φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου, ένα από τα βασικά αιτήματα του οποίου ήταν και η διεκδίκηση ισότητας για τη γυναίκα στην αγορά εργασίας και τέλος θα επιχειρήσουμε έναν απολογισμό του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος της περιόδου. Το πέμπτο κεφάλαιο αποτελεί μία απόπειρα ανάδειξης της θέσης της γυναίκας, κατά την προαναφερθείσα περίοδο, αφού πρώτα αναλύσουμε στατιστικά στοιχεία από τις επετηρίδες του 1930, 1934, 1935 και 1938 για την πληθυσμιακή, κοινωνική και εκπαιδευτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο -το έκτο- που ασχολείται αποκλειστικά με τη γυναικεία απασχόληση και την αγορά εργασίας στο Μεσοπόλεμο μέσα από στατιστικά στοιχεία των παραπάνω επετηρίδων. Τέλος, η παρούσα εργασία κλείνει με την παράθεση ορισμένων σκέψεων τόσο πάνω στην γυναικεία εργασία στην Ελλάδα κατά το Μεσοπολέμο όσο και στη σημερινή κατάσταση.

ΛΕΞΕΙΣ «ΚΛΕΙΔΙΑ»

Γυναικεία απασχόληση, Μεσοπόλεμος, Γυναικείο ζήτημα, Εργασία

1) ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1α) Ορισμός θέματος

Με την παρούσα εργασία επιχειρείται η προσέγγιση του θέματος γυναίκα και απασχόληση κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου στην Ελλάδα, ιδίως από το 1922 δηλ. μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την έλευση των προσφύγων. Η διαπραγμάτευση των κοινωνικών και πολιτικών διεκδικήσεων του φεμινιστικού κινήματος της εποχής σχετίζεται με την έξοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας και την εμπλοκή της ειδικότερα στις σχέσεις της μισθωτής εργασίας. Στο πλαίσιο της εργασίας η θέση της γυναίκας προκαλεί τον φεμινιστικό λόγο να οδηγήσει τη συζήτηση στην πολιτικά ανύπαρκτη θέση της. Η ιδεολογική συγκρότηση του γυναικείου υποκειμένου μέσω ακριβώς της εργασιακής της συμμετοχής διευρύνει τον ορίζοντα των υπό διαπραγμάτευση ζητημάτων .

Στο επίπεδο του φύλου η επιχειρηματολογία της εποχής ορίζει δύο αντιλήψεις περί θηλυκότητας που θα μας απασχολήσουν και στην συνέχεια της εργασίας: Η πρώτη στηρίζεται στην έμφυλη διαφορά και συνεπάγεται την «προστασία» της αδύναμης γυναίκας από τις δυσκολίες της αγοράς εργασίας.¹ Αποτελεί πάγια ομολογία των συντηρητικών στοιχείων του γυναικείου κινήματος που θέλει να περιορίσει την κοινωνική ορμή της εργασιακής εξόδου της γυναίκας σε ένα «νηπιακό» πολιτικό επίπεδο προνοιακής προστασίας. Η δεύτερη αντίληψη στηρίζεται στην ανθρώπινη ισότητα και ισοτιμία που συνεπάγεται την αποδέσμευση του φύλου από την κοινωνική και πολιτική διαφορά. Τα επιχειρήματα αυτής της προσέγγισης

¹ Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ 357-358

βρίσκονται κοντά στις ριζοσπαστικές αντιλήψεις του κινήματος της εποχής που θέλουν να εκμεταλλευθούν την συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο χώρο της αγοράς εργασίας, για να πραγματοποιηθεί μια ριζική πολιτική - θεσμική επαναθεμελίωση των σχέσεων των δύο φύλων.

1β) Σκοπός της εργασίας

Ο σκοπός της εργασίας μας βρίσκεται στην σπουδαιότητα της μεσοπολεμικής περιόδου για την θέση της γυναίκας και μετά από αυτήν. Στόχος μας είναι η παρουσίαση και διερεύνηση των κοινωνικών και οικονομικών ζυμώσεων που ώθησαν το γυναικείο υποκείμενο από την ασφάλεια της οικιακής εργασίας στην ανασφάλεια της μισθωτής εργασίας καθώς και των ευρύτατων συνεπειών που είχε στην ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος και των χαρακτηριστικών του. Η παρουσία της γυναίκας στην εργασία μέσα από τα ποσοτικά στοιχεία της Στατιστικής Επετηρίδας θα συνεισφέρει στην απόπειρα παρουσίασης των πολλαπλών αλλαγών στο επίπεδο του φύλου και της απασχόλησης.

Επιπλέον θα επιχειρηθεί και η ανάδειξη των εκπαιδευτικών και πολιτικών ζητημάτων που εγείρονται στα πλαίσια του γυναικείου κινήματος του μεσοπολέμου μετά την ολοένα και μεγαλύτερη εμπλοκή των γυναικών στις σχέσεις μισθωτής εργασίας.

Αναζητώντας τα χαρακτηριστικά εκείνα του γυναικείου κινήματος που θα αντέξουν στο χρόνο και θα καθορίσουν και μεταπολεμικά την θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία, αναπόφευκτα επιστρέφουμε στην ιστορική περίοδο του μεσοπολέμου. Κατά την περίοδο αυτή μπορούμε να αναζητήσουμε τους όρους και τις συνθήκες που η γυναικεία εργασία έβγαλε

την γυναίκα- υποκείμενο στο προσκήνιο θεμελιώνοντας αυτό που θα ονομαστεί «γυναικείο ζήτημα». Θα εξεταστούν επίσης οι μηχανισμοί που «αφαίρεσαν» την κοινωνική δυναμική του γυναικείου κινήματος υποβιβάζοντας την εργασιακή της θέση σε δευτερεύουσας σημασίας βοηθητικό έργο και οδήγησαν τις πολιτικές διεκδικήσεις σε πολιτικό μαρασμό και την ενσωμάτωσή τους στα καθιερωμένα κομματικά σχήματα της εποχής.

1γ) Μεθοδολογία

Η μεθοδολογική στρατηγική που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία στηρίχθηκε βασικά σε τρεις άξονες:

- I. βιβλιογραφική ανασκόπηση
- II. αρχειακό υλικό και πρωτότυπες πηγές της εποχής του μεσοπολέμου
- III. στατιστικά στοιχεία

Αρχικά η προσοχή μας εστιάστηκε στην αναζήτηση των βιβλίων και άρθρων που έχουν γραφτεί στα ελληνικά για τα ζητήματα του φύλου και της εργασίας τόσο σε θεωρητικό όσο και σε ιστορικό επίπεδο. Επίσης στηριχθήκαμε και στην σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία πάνω στις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις του μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Επιπλέον η αναζήτηση μας συνεχίστηκε και σε αρθρογραφία ιδίως αγγλικής παραγωγής πάνω σε ζητήματα γυναικείας απασχόλησης και έμφυλης διαφορετικότητας. Σταθήκαμε ιδιαίτερα στον διαδικτυακό τόπο www.iaffe.org στον οποίο είναι συγκεντρωμένος μεγάλος όγκος του σύγχρονου διαλόγου για την εργασιακή κατάσταση των γυναικών και των

πολλαπλών πολιτικών, θεσμικών, ιδεολογικών και κοινωνικών παραμέτρων που τη συνοδεύουν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

Έπειτα ασχοληθήκαμε με την μελέτη πρωτότυπων πηγών της εποχής του μεσοπολέμου. Η αρθρογραφία της εποχής παρουσιάζει τον διάλογο των τάσεων και ρευμάτων του φεμινιστικού λόγου που αντικατοπτρίζουν τις βαθιές τομές που διατρέχουν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό². Με αφετηρία το λόγο των επίσημων γυναικείων συλλόγων και οργανισμών της εποχής αντιλαμβανόμαστε την έντονη ανησυχία που προκαλεί το «γυναικείο ζήτημα» και η γυναικεία εργασία ενώ από την άλλη είναι εμφανής ο μεταβατικός χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας που προσπαθώντας να ακολουθήσει τις αστικές λεωφόρους της δυτικής Ευρώπης παραπατά στις εγχώριες παραδοσιακές ατραπούς.

Τέλος σταθήκαμε ιδιαίτερα στα στατιστικά στοιχεία της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας κατά τα έτη 1930, 1934, 1938. Με γνώμονα τα βασικά στατιστικά μεγέθη που εμφανίζουν την παρουσία της γυναίκας στους χώρους εργασίας, μπορέσαμε να αντιληφθούμε το ποσοτικό μέγεθος των αριθμών που μπορεί να μην λένε πάντα την αλήθεια, όμως μας βοηθούν σε μια πιο στερεή προσέγγιση της. Παρόλο που, όπως θα επισημανθεί και στην συνέχεια, η παρακολούθηση των αλλαγών που παρατηρούνται μέσα από τις στατιστικές επετηρίδες παρουσιάζουν το πρόβλημα της χρήσης διαφορετικών κάθε φορά κριτηρίων μέτρησης και ορισμού των μεγεθών, αυτό δεν αποκλείει σε τίποτα την χρήση των στατιστικών μεγεθών ως δεικτών επισήμανσης των ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα στην

²Αβδελά Ε. – Αγγ. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985 και ειδικότερα από σελ.100 κι έπειτα, όπου και παρατίθεται αρχειακό υλικό της εποχής.

Ελλάδα του Μεσοπολέμου³. Στη βάση αυτής της προσέγγισης στηριχθήκαμε στα ποσοτικά δεδομένα που αφορούν την εργασιακή, εκπαιδευτική και κοινωνική θέση των γυναικών στην μεσοπολεμική περίοδο και όχι στην βάση της θεοποίησης των αριθμών. Η παρούσα εργασία, σαφώς και δεν επιχειρεί την εξαντλητική και σφαιρική παρουσίαση όψεων του ζητήματος της γυναικείας απασχόλησης αλλά μια γενική κριτική επισκόπηση του συγκεκριμένου ζητήματος στο Μεσοπόλεμο.

³ Βασίλης Φύλιας (επιμ.), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 181-186

2) ΤΟ ΦΥΛΟ της ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Θεωρητική προσέγγιση

Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους ρόλους των δύο φύλων, ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια και αντίστοιχα ανάμεσα στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο παραγνωρίζει τη διάσταση της οικονομικής συνεισφοράς των γυναικών στην εργασία, τη διαμόρφωση ειδικών – μειονεκτικών κατά κανόνα – συνθηκών στην πρόσληψη των γυναικών στην εργασία, τη διαμόρφωση των μισθών τους και την επαγγελματική τους απασχόληση.⁴

Το περιεχόμενο του όρου εργασία καθώς και η σχέση της γυναίκας με αυτή είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει το γυναικείο κίνημα και τη φεμινιστική θεωρία. Κι αυτό δεν έγινε τυχαία, αφού η εργασία και ιδιαίτερα η μισθωτή εργασία αποτελεί κομβικό σημείο στην κατασκευή ταυτοτήτων φύλου, γυναικείων και ανδρικών. Οι έννοιες που έχουν χρησιμοποιηθεί, για να περιγράψουν διάφορες μορφές εργασίας αλλά και όσες αναφέρονται στους αντίστοιχους χώρους που οι εργασίες εκτελούνται (π.χ ο δημόσιος χώρος έχει ταυτιστεί με την ανδρική εργασία ενώ ο ιδιωτικός με τη γυναικεία) εμπεριέχουν αντιλήψεις για την θηλυκότητα και την ανδρικότητα, δηλαδή για την ταυτότητα του φύλου .

Ο όρος «εργασία» χρησιμοποιείται καθημερινά πάρα πολύ και παρόλο που αναφέρεται σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, πολλές φορές χρησιμοποιείται με συρρικνωμένο περιεχόμενο σε θεωρητικές διατυπώσεις όπου δηλώνει ένα είδος αμειβόμενης εργασίας, τη μισθωτή. Η μισθωτή

⁴ Χάρη Συμεωνίδου, «Η «ασυμβατότητα» της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών», ΔΙΝΗ φεμινιστικό περιοδικό τεύχος 7 (1994)

εργασία, αν και σε παγκόσμια κλίμακα αφορά ένα μικρό αριθμό ατόμων, αξιολογείται ως κύρια μορφή εργασίας, ως πρότυπο για σύγκριση άλλων μορφών εργασίας που θεωρούνται «παρεκκλίσεις» αυτού του προτύπου.

Η εκπτώχωση του όρου προϋποθέτει ιεραρχικές αξιολογήσεις σε διάφορα επίπεδα (π.χ αξιολόγηση ανάμεσα στα διάφορα είδη αμειβόμενης εργασίας, με σημαντικότερη τη μισθωτή εργασία ή αξιολογήσεις ανάμεσα στην αμειβόμενη και μη αμειβόμενη εργασία). Οι αξιολογήσεις αυτές δομούν διακρίσεις όχι μόνο μεταξύ μορφών εργασίας αλλά και μεταξύ των υποκειμένων που κάνουν μια συγκεκριμένη εργασία και συνεπώς μεταξύ των ανδρών και των γυναικών που εμπλέκονται στις διάφορες εργασίες. Υπάρχουν και περιπτώσεις απαξίωσης κάποιων ειδών εργασίας, ακριβώς επειδή τις κάνουν γυναίκες (π.χ καθαριότητα σπιτιών)

Στο πλαίσιο των αξιολογήσεων που γίνονται εντός του όρου εργασία ανάγονται σε μη εργασία οι μορφές εκείνες που δεν αμείβονται, όπως η οικιακή εργασία και η εθελοντική εργασία. Τα χαρακτηριστικά αυτού του είδους εργασίας που την διαφοροποιούν από την αμειβόμενη είναι ότι η πρώτη εκτελείται από γυναίκες και κατατάσσεται στην προσφορά, στην πράξη αγάπης και φροντίδας ενώ η αμειβόμενη εργασία, κυρίως η μισθωτή, προσδιορίζεται ως παραγωγική. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που αξιολογείται σημαντικότερη σε σχέση με όλες τις άλλες «κατώτερες» μορφές εργασίας. Η διάκριση αυτή υπάρχει στην κοινή αντίληψη και πολλές φορές σε θεωρητικές διατυπώσεις και αντιστοιχεί σε ένα καταμερισμό της εργασίας κατά φύλο, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται κατεξοχήν με τη μη-αμειβόμενη και μη -παραγωγική εργασία και οι άνδρες με την παραγωγικά αμειβόμενη. Αν και ο καταμερισμός της εργασίας ποικίλλει γεωγραφικά και ιστορικά, κατασκευάζει

μια ιδιωτική σφαίρα και μια δημόσια, διακριτές τη μια από την άλλη, και συνδέει το κάθε φύλο με μια από αυτές (γυναίκα=ιδιωτική, άνδρας=δημόσια)⁵

Σχετικά με την εργασία των γυναικών πρέπει να σημειώσουμε ότι οι θεωρητικές διατυπώσεις που την αφορούν, ακολουθούν τις θεωρητικές προσεγγίσεις του γυναικείου ζητήματος και εμπλέκονται στη γενικότερη φεμινιστική θεωρία. Όλες οι θεωρίες έχουν να κάνουν με κάποιο τύπο αναπαραγωγής με τον οποίο συνδέουν την εργασία των γυναικών. Θα αναφερθούμε σε τέσσερις τύπους αναπαραγωγής:

- 1) βιολογική αναπαραγωγή, δηλ αναπαραγωγή ανθρώπινου είδους
- 2) αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, μέσω της οποίας πολλές μαρξιστικές θεωρίες προσπαθούσαν να εξηγήσουν την εργασία των γυναικών
- 3) κοινωνική αναπαραγωγή, μαρξιστική έννοια που διευρύνει την αντίληψη της παραγωγής
- 4) συμβολική αναπαραγωγή, αναφέρεται στη συμβολική εξουσία.

Σε αντιστοιχία με αυτούς τους τύπους μπορούμε να μιλήσουμε και για τους ανάλογους τύπους εξουσίας: βιολογική εξουσία (με αναφορά στο σώμα), οικονομική εξουσία (με αναφορά στο μαρξιστικό σύστημα εννοιών), κοινωνική, πολιτική και συμβολική εξουσία⁶.

Σχετικά με τη βιολογική αναπαραγωγή μπορούμε να αναφέρουμε συνοπτικά πως συνδέεται με τις βιολογικές διαφορές και την αναπαραγωγή

⁵ Ντ.Βαίου, «Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού: Φεμινισμός και εργασία γυναικών –συμπτώσεις και αποκλίσεις», Αθήνα Φεβρουάριος-Μάρτιος 2001, (πρακτικά), σελ. 4, όπως αυτά δημοσιεύονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.eppnp.gr

⁶ Μ. Στρατηγάκη, «Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού ο.π.», σελ. 6

του ανθρώπινου είδους, είναι αρκετά παλιά και έχει κατά κόρον χρησιμοποιηθεί για την ιδεολογική νομιμοποίηση του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο. Μέσα από την λογική της κοινωνικής δικαιοσύνης θα έπρεπε όλοι, ανεξαρτήτως βιολογικού φύλου, άνδρες και γυναίκες, να έχουν τα στοιχειώδη δικαιώματα και τις στοιχειώδεις συνθήκες διαβίωσης. Άρα οι εργαζόμενες γυναίκες έπρεπε να προστατευτούν ως βιολογικό φύλο και να περιοριστεί η εξαθλίωση τους από την εργασία, για να εξασφαλιστούν οι επερχόμενες γενιές. Με την ανάπτυξη της προβληματικής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υιοθετείται η έννοια της ισότητας, χωρίς όμως να αρθούν οι βιολογικές διαφορές ως διαφοροποιό στοιχείο ανάμεσα στα δύο φύλα. Έτσι παρατηρείται η συνέχιση των προστατευτικών διατάξεων με συνέπεια την εμφάνιση και διαιώνιση των διακρίσεων στην αγορά εργασίας βάσει του βιολογικού φύλου.

Στην ίδια λογική εντάσσεται και η Ευρωπαϊκή πολιτική π.χ για την ισότητα των αμοιβών η οποία υποστηρίζει ότι, προκειμένου να ισχύσει η ισότητα των φύλων στην αγορά εργασίας, πρέπει να υπάρξει μια αντίστοιχη νομοθετική ρύθμιση. Ακόμα και η νεοεισαχθείσα έννοια της συμφιλίωσης εργασίας και οικογένειας δεν έσπασε τη συσχέτιση της εργασίας των γυναικών με το βιολογικό – αναπαραγωγικό τους ρόλο.⁷

Η προσέγγιση αυτή εντάσσεται στο φιλελεύθερο φεμινισμό και εστιάζει τόσο στη νομοθεσία (για την ισότητα των φύλων) όσο και στην κοινωνικοποίηση. Στο βαθμό που δεν επιτυγχάνεται ισότητα είναι, εν μέρει, προϊόν πρώιμης κοινωνικοποίησης. Σύμφωνα με την προσέγγιση οι ρίζες της ανισότητας εντοπίζονται στην έμφυλη διαίρεση της εργασίας σε ανδρικά και

⁷ Μ. Στρατηγάκη, «Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού ο.π., σελ. 7

γυναικεία επαγγέλματα (διαχωρισμός που μπορεί να μην είναι συνειδητός). Επίσης σχετικά με τις διαφοροποιήσεις εντός των επαγγελμάτων όπου οι γυναίκες εισερχόμενες αμείβονται λίγο, διαπιστώνουν την ύπαρξη δύο μηχανισμών:

α) «looking glass ceiling» (γυάλινο ταβάνι). Αυτό αποτελεί εμπόδιο στην εξέλιξη των γυναικών και για να κατακερματιστεί το εμπόδιο αυτό πρέπει να χρησιμοποιηθούν αθέμιτα μέσα, τα οποία όμως δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια μετάλλαξη του «looking glass ceiling»

β) «sticky floor». Εντός των επαγγελμάτων διαπιστώνονται αργοί ρυθμοί εξέλιξης για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες ακόμα και στη φυσιολογική διαδικασία εξέλιξης, ήτοι παρατηρείται μια αργοπορία μετάβασης από το ένα σκαλοπάτι στο άλλο.

Περνώντας στο δεύτερο τύπο αναπαραγωγής, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεωρία, η εργασία των γυναικών συνδέθηκε με τη φθηνή αναπαραγωγή εργατικής δύναμης. Οι γυναίκες έχοντας επιφορτιστεί με την απλήρωτη οικιακή εργασία μένουν έξω από το οικονομικό σύστημα και το εξυπηρετούν ως εφεδρικός στρατός εργασίας. Το γεγονός ότι υπήρχε ζήτημα απλήρωτης εργασίας και ότι ήταν ανάγκη να αντιμετωπιστεί δεν εξετάστηκε από τους υποστηρικτές της προσέγγισης αυτής: ο οίκος δεν αποτελεί αντικείμενο προβληματικής για τον Μάρξ.

Σύμφωνα με την N. Hartsock η εργασία της γυναίκας διαφέρει δομικά από αυτήν του άνδρα. Αυτός ο καταμερισμός της εργασίας, ήτοι μεταξύ άνδρα και γυναίκας, είναι ο πρώτος και σε ορισμένες – μη δυτικές κοινωνίες – ο μοναδικός. Παρ' όλες τις ομοιότητες που μπορεί να προκύπτουν στο χώρο

της σύγχρονης εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα, οι διαφορές είναι αξιοσημείωτες. Στην περίπτωση της γυναίκας η θεσμοποιημένη γυναικεία δραστηριότητα είναι διπλής υφής: 1) Η συνεισφορά στα οικονομικά της οικογένειας και 2) Η αναπαραγωγή και ανατροφή των παιδιών. Επίσης οι γυναίκες δουλεύουν περισσότερο από τους άνδρες και αφιερώνουν ένα πολύ μεγάλο μέρος του ημερήσιου χρόνου τους στην παραγωγή αξιών χρήσης (δουλειές στο σπίτι). Αυτή η συνεχής ανάλωση της γυναίκας τόσο στο χώρο της ανταλλαγής όσο και στο χώρο των αξιών χρήσης- δουλειά/σπίτι και σπίτι/δουλειά- σε αντίθεση με τον άνδρα/εργάτη, οδηγεί την ίδια σε μια εντατικότερη και βαθύτερη συνείδηση της ταξικής της θέσης⁸.

Οι μαρξίστριες φεμινίστριες ξεκίνησαν μια ολόκληρη αντιπαράθεση γύρω από το «να πάει ο καπιταλισμός στο σπίτι» και να πληρώσει την οικιακή εργασία. Πρόκειται για τη συζήτηση για το μισθό της νοικοκυράς, που έλαβε χώρα την δεκαετία του '70 και αποτελεί την άλλη όψη του ίδιου νομίσματος. Ήταν κοινή πεποίθηση ότι, αν αναγνωριστεί μισθός για τη νοικοκυρά, που θα σήμαινε ότι αναγνωρίζεται και η συμβολή της οικιακής εργασίας στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, θα μπορούσε να περιοριστεί και η καταπίεση των γυναικών. Τόσο ο στόχος της κοινωνικής δικαιοσύνης όσο και της ισότητας απέναντι στους εργοδότες αποκρύπτει την ανάγκη να ανατραπούν οι σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, σχέσεις που βασίζονται στο διττό ρόλο των γυναικών και το ρόλο που παίζει η μη αμειβόμενη εργασία των γυναικών στην αναπαραγωγή των σχέσεων φύλου⁹.

Οι μαρξιστικές θεωρίες έχουν επεκταθεί και στα ζητήματα κοινωνικής αναπαραγωγής, δηλαδή στη διαδικασία παραγωγής και αναπαραγωγής

⁸ N.Hartsock, *The feminist standpoint. Revisited and other essays*, Westview Press, Colorado 1998

⁹ Μ. Στρατηγάκη, Σεμινάριο ..., οπ.π, σελ. 8

ανθρώπων και αγαθών. Η τρίτη κατηγορία αναπαραγωγής, η κοινωνική αναπαραγωγή έχει προκαλέσει μεγάλες συζητήσεις μεταξύ των φεμινιστριών. Οι φεμινιστικές θεωρίες συνέβαλαν πολλές φορές και στη γενικότερη συζήτηση για την κοινωνική αναπαραγωγή, γιατί δεν είναι δυνατόν να μιλάμε για αυτήν, χωρίς να αναφερθούμε στο ρόλο του φύλου σε σχέση με τη φροντίδα, την πρόνοια και όλες τις συναφείς έννοιες.

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του '70 που αφορούν στην εργασία των γυναικών εντάσσονται στις γενικότερες θεωρίες για το δομικό χαρακτήρα του φύλου ως κοινωνική σχέση. Αναλύουν την εργασία των γυναικών με όρους κοινωνικής αξίας, κοινωνικού καταμερισμού και εκμετάλλευσης από τους άνδρες και διερευνούν το ρόλο αυτής της εργασίας στη διαμόρφωση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής εξουσίας. Έτσι λοιπόν οι φεμινίστριες αν και δανείζονται μαρξιστικούς όρους και έννοιες, διαφοροποιούνται από το μαρξισμό κατά το ότι θεωρούν πρωταρχικό το ρόλο του φύλου στη διαμόρφωση της κοινωνίας. Οι θεωρητικές φεμινιστικές αναλύσεις χειρίστηκαν την τάξη και το φύλο ως διακριτά συστήματα εξουσίας τα οποία είτε λειτουργούν σε άμεση σύνδεση ή/και σε εξάρτηση είτε είναι αυτόνομα και καθώς εξελίσσονται μέσα στην ιστορία πιθανότατα συγκλίνουν ή πιθανότατα αποκλίνουν αλλά σε κάθε περίπτωση διατηρούν μια μορφή αυτονομίας.

Οι προηγούμενες αναλύσεις ωστόσο δεν εξετάζουν πώς οι θέσεις εργασίας κατασκευάζονται από την αρχή με στερεότυπα χαρακτηριστικά φύλου και πώς οι κοινωνικές πρακτικές στο χώρο της εργασίας αναπαράγουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τη συμβολική αναπαραγωγή το ζήτημα της κατασκευής πολλαπλών ταυτοτήτων φύλου είναι κομβικό. Οι φεμινίστριες

αναπτύσσουν θεωρητικά επιχειρήματα προς αυτή την κατεύθυνση. Η μεταβολή της θεματολογίας αλλά και των θεωρητικών ερμηνειών συνδέονται με την αυξανόμενη σημασία των υπηρεσιών στις δυτικές οικονομίες και με τις διαφορετικές προοπτικές που ανοίγονται για τις γυναίκες. Τα επιχειρήματα που προβάλλονται είναι ότι οι έννοιες «καταμερισμός εργασίας», «εφεδρικός στρατός», «διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου χώρου» κλπ, δεν αρκούν προκειμένου να ερμηνευτεί το πώς κατασκευάζεται το φύλο στο χώρο της εργασίας. Ειδικότερα στον τομέα των υπηρεσιών ο/η εργαζόμενος/η «πωλείται μαζί με την εργασία», που σημαίνει ότι δεν μπορεί να διαχωριστεί από το προϊόν της εργασίας του /της με τον ίδιο τρόπο που μπορούσε να διαχωριστεί στο τομέα της βιομηχανίας¹⁰.

Μέσα από αυτή την προσέγγιση το ενδιαφέρον μας στρέφεται από τα αίτια της ένταξης των γυναικών σε συγκεκριμένους τομείς (αμειβόμενης ή μη) εργασίας στο ζήτημα πώς κατασκευάζονται τα «γκέτο» της εργασίας. Σύμφωνα με τις νεότερες προσεγγίσεις και βάσει του σκεπτικού που προαναφέραμε, ότι δηλαδή οι νέες θέσεις εργασίας κατασκευάζονται από την αρχή με στερεότυπα χαρακτηριστικά φύλου και οι κοινωνικές πρακτικές τα αναπαράγουν, η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας δεν είναι απλά το αποτέλεσμα της διεύρυνσης των ευκαιριών απασχόλησης που «ταιριάζουν» στις γυναίκες. Είναι εξίσου αποτέλεσμα μιας ενσυνείδητης δημιουργίας ειδικών κατηγοριών θέσεων εργασίας και εργασιακών πρακτικών, οι οποίες επιδιώκουν να προσελκύσουν γυναίκες ως φθηνό εργατικό δυναμικό. Κάτι τέτοιο δείχνει ότι η διοίκηση επιχειρήσεων του τριτογενούς τομέα επινοεί και αναπαράγει πολιτισμικές

¹⁰ Μ. Στρατηγάκη, «Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού ο.π., σελ. 10-11

ταυτότητες φύλου με ποικίλους τρόπους: μέσα από τις πολιτικές προσλήψεων, μέσα από την περιγραφή του περιεχομένου συγκεκριμένων θέσεων εργασίας και μέσα από τους κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά στο χώρο της εργασίας. Δημιουργεί θέσεις εργασίας στις οποίες είναι ενσωματωμένη η έμφυλη εικόνα των ατόμων που μπορούν να τις καταλάβουν (π.χ ζητείται γραμματέας, νέα, εμφανίσιμη, με πτυχία ή ζητείται μπαργούμαν ή σερβιτόρα ή πωλήτρια με πείρα). Δεν ισχύει δηλαδή μία και μοναδική ταυτότητα φύλου αλλά υπάρχει ένα «φάσμα παραστάσεων» που είναι ανοιχτές στα διάφορα υποκείμενα και η προτίμηση της μιας ή της άλλης έχει ασφαλώς επιπτώσεις στο πόσο επιτυχημένα ή όχι μπορεί να είναι τα συγκεκριμένα υποκείμενα στο χώρο εργασίας τους. Άλλωστε η έμφυλη εικόνα των ατόμων δεν είναι μόνο συστατικό στοιχείο των θέσεων εργασίας αλλά και της ίδιας της λειτουργίας της αγοράς, της λεγόμενης «ελεύθερης» αγοράς. Οι αγορές μπορεί να φαίνονται «ελεύθερες» αλλά οι άνθρωποι που συναλλάσσονται σε αυτές δεν είναι, επειδή ακριβώς είναι κοινωνικά όντα. Σύμφωνα με τη φεμινιστική οπτική οι ελεύθερες αγορές είναι κοινωνικά κατασκευασμένες και έχουν ενσωματώσει τις κοινωνικά καθορισμένες ταυτότητες των υποκειμένων. Η συνολική στρατηγική της αγοράς μορφοποιεί πολιτιστικές αντιλήψεις και κοινωνικούς ρόλους έτσι ώστε τα υποκείμενα να εισάγουν μια έμφυλη κοινωνική ταυτότητα στην αγορά¹¹.

Τέλος, οι αντιλήψεις αυτές για την εργασία των γυναικών και την ερμηνεία των ανισοτήτων στο χώρο της εργασίας έχουν προφανώς τις αναφορές τους σε γενικότερες διατυπώσεις της φεμινιστικής θεωρίας, όπου η ταυτότητα φύλου προσεγγίζεται ως κάτι το μεταβαλλόμενο κα πολλαπλό και

¹¹ R.Wilk, Taking gender to market, στο *Feminist Economics*, 2 (1), 1996, σελ 90-93, καθώς και L.Duggan- J.Olwsted, Where has all gender gone?, στο *Feminist Economics*, 2 (1), 1996 σελ 86-89

εισάγεται η έννοια της «παράστασης». Το φύλο είναι μια κατασκευή με αναφορικό ή σχετικό χαρακτήρα, μια μιμητική κατάσταση και μια παράσταση¹².

¹² Ν.Βαίου, «Σεμινάριο....», σπ.π σελ. 12-14.

3. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

3.1 Πρακτικά ζητήματα.

Η έννοια της γυναικείας απασχόλησης εξακολουθεί να ταλανίζεται από ποικίλες αντιφάσεις που την επηρεάζουν και ως πρακτική. Για παράδειγμα, υπάρχουν φορές που η γυναικεία απασχόληση μελετάται σε συνάρτηση με τον ιδιωτικό μη – εμπορευματικό χώρο (οικογένεια) που θεωρείται «γυναικείος» σε σχέση με την αγορά εργασίας, δηλαδή το δημόσιο χώρο. Επίσης, η γυναικεία απασχόληση αντιπαρά τίθεται και σε διάφορους σύγχρονους ή και παραδοσιακούς «μύθους»: π.χ το μύθο της οικογένειας ως καθολικού ενιαίου σχήματος, το μύθο του ρόλου «φύση» και άρα της αναπόφευκτης σύγκρουσης με τον «προορισμό» και τη «φύση» του κάθε φύλου, όταν αλλάζει ο ρόλος του. Στις παραπάνω «μυθολογίες» που αποθαρρύνουν την γυναικεία απασχόληση αντιπαρά τίθεται η πραγματικότητα της αύξησης της γυναικείας επαγγελματικής απασχόλησης (κυρίως όσον αφορά τις έγγαμες γυναίκες).

Η μεταπολεμική κοινωνική πραγματικότητα δίνει την εικόνα της αύξησης των ευκαιριών γυναικείας απασχόλησης που οφείλεται σε διάφορους λόγους:

α) Η μεταπολεμική έλλειψη εργατικών χεριών (τόσο εξαιτίας του πολέμου και των συνεπειών του στη μείωση του ανδρικού εργατικού δυναμικού όσο και εξαιτίας της επιμήκυνσης του χρόνου σπουδών των νέων και τέλος λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και του πολλαπλασιασμού των θέσεων εργασίας)

β) Οι ευκαιρίες απασχόλησης για τις γυναίκες αυξήθηκαν λόγω των αλλαγών στη δομή της οικονομίας και κυρίως της εξάπλωσης του τριτογενούς τομέα

γ) Η εξασθένηση της κοινωνικής κατακραυγής και η μετατροπή της γυναικείας απασχόλησης από απαξία σε αξία και

δ) Η σταδιακή εξασθένηση των έμφυλων διακρίσεων σε βάρος των γυναικών συμβάλλει στην αύξηση των παρεχόμενων σε αυτές ευκαιριών απασχόλησης.

Παράλληλα αυξήθηκαν και οι δυνατότητες γυναικείας απασχόλησης.

Μερικοί από τους σημαντικότερους λόγους είναι: Η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, η εξοικονόμηση χρόνου από τις οικιακές εργασίες

λόγω της μείωσης του νοικοκυριού, η μείωση του μέσου αριθμού παιδιών και

η απόκτηση τους κατά τα πρώτα χρόνια του γάμου και τέλος η επέκταση

υπηρεσιών που διευκολύνουν την γυναικεία απασχόληση όπως παιδικοί

σταθμοί και νηπιαγωγεία. Όπως αναφέρει η Χ. Συμεωνίδου: «όσο μεγαλύτερη

είναι η ηλικία γάμου και η ηλικία απόκτησης του πρώτου παιδιού τόσο

πιθανότερο είναι οι γυναίκες να έχουν συνεχή απασχόληση πριν και μετά το

γάμο και, αντίθετα, τόσο μικρότερη πιθανότητα υπάρχει να μην έχουν

εργαστεί ποτέ».¹³

Τέλος δεν πρέπει να παραβλέψουμε και τον ρόλο των κινήτρων για την γυναικεία απασχόληση. Δεν είναι μόνο οι προαναφερθείσες ευκαιρίες και δυνατότητες των γυναικών για παραμονή τους στην αγορά εργασίας αλλά και τα κίνητρα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης. Αυτά είναι οι αυξημένες καταναλωτικές ανάγκες της σύγχρονης

¹³ Χάρη Συμεωνίδου ,ο.π. σελ. 117

οικογένειας, η επιθυμία της γυναίκας να είναι και να παραμένει οικονομικά ανεξάρτητη και να ξεφεύγει από την οικιακή ρουτίνα βελτιώνοντας την κοινωνική της θέση και τέλος η αύξηση του ενδιαφέροντος της γυναίκας για την εργασία που κάνει¹⁴.

3.2. Παραδοσιακή και νεωτερική γυναικεία απασχόληση.

Για να κατανοήσουμε το διαχωρισμό της γυναικείας απασχόλησης σε «παραδοσιακή» και «νεωτερική» πρέπει να δούμε το χρόνο που συνδέει το «πριν» και το «τώρα» ως ιστορικό και παραδοσιακό. Στην εποχή μας συνυπάρχουν τόσο παραδοσιακές δομές (δηλ. δομές που ανταποκρίνονται στην οργάνωση της γεωργικής – αγροτικής κοινωνίας) όσο και σύγχρονες δομές (δομές που ανταποκρίνονται στην οργάνωση της βιομηχανικής-αστικής κοινωνίας). Άρα, οι παραδοσιακές και σύγχρονες δομές είναι εξίσου σύγχρονες (ή μπορεί να είναι). Προς αποφυγή σύγχυσης ανάμεσα στους όρους σύγχρονος και νεωτερικός επισημαίνουμε ότι ο πρώτος αναφέρεται στο ιστορικό παρόν και ο δεύτερος στο κοινωνικά εκσυγχρονισμένο. Έτσι, η σύγχρονη γυναικεία απασχόληση μπορεί να είναι και παραδοσιακή και νεωτερική.

Η διάκριση της απασχόλησης των γυναικών σε «παραδοσιακή» και «νεωτερική» στηρίζεται καταρχάς στο είδος και τις συνθήκες της απασχόλησης και προκύπτει από την ταξινόμησή της στις κατηγορίες «παραδοσιακές» και «νεωτερικές» ανάλογα με το αν και κατά πόσο

¹⁴ Λ.Μ.Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σελ. 9-16

προϋποθέτουν στον ιδιωτικό χώρο και τη μη εμπορευματική συμβολή στη παραγωγή. Κατά δεύτερο, η διάκριση στηρίζεται στον τρόπο (ή το βαθμό) επιλογής της όποιας απασχόλησης και αναφέρεται σε ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών που είναι η αποδέσμευση του ατόμου από την ομάδα και η επιλογή του τρόπου οργάνωσης του ιδιωτικού βίου. Δηλαδή, όπως είδαμε, από τα δύο κριτήρια το πρώτο αναφέρεται στην απασχόληση και το δεύτερο στην απόφαση για την απασχόληση.¹⁵

Ειδικότερα, το κριτήριο της απασχόλησης παραπέμπει στην κοινωνική αντίληψη της διάκρισης των φύλων και στην κατανομή των εργασιών σε ανδρικές και γυναικείες, γεγονός που μεταφράζεται σε εργασίες μέσα και έξω από τον οικιακό χώρο αντίστοιχα. Η βιομηχανική οργάνωση της οικονομίας δεν επέβαλε μόνο τον διαχωρισμό του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο αλλά και τον κατακερματισμό του χώρου και του χρόνου και την απομόνωση του ιδιωτικού από τον δημόσιο χώρο. Η «ιδιωτικοποίηση» της γυναικείας παραγωγής είναι αντίστοιχη προς τη «δημοσιοποίηση» της ανδρικής. Η ιδιωτικοποίηση έχει ως συνέπεια την οικονομική εξάρτηση της γυναίκας η οποία προσφέρει τις υπηρεσίες της στα μέλη της οικογένειας (με αποτέλεσμα να μην θεωρούνται παραγωγικές, αφού παρέχονται δωρεάν). Κατά συνέπεια , τα οικιακά είναι μια παραδοσιακή γυναικεία απασχόληση που περιλαμβάνει την «οικονομικά μη ενεργή» γυναίκα.

Σε αντίθετη περίπτωση έχουμε την οικονομικά ενεργή γυναίκα που απασχολείται είτε στη γεωργία είτε στην οικοτεχνία είτε στη (μικρή κατά κανόνα) οικογενειακή επιχείρηση του δευτερογενούς ή τριτογενούς τομέα. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, την είσοδο ενός άλλου παράγοντα στην

¹⁵ Λ.Μ.Μουσσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σελ. 17-18

προβληματική για τη γυναικεία απασχόληση: της αμοιβής της. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι η απασχόληση στη γεωργία είναι παραδοσιακή γυναικεία οικονομική δραστηριότητα, διότι περιορίζεται σε «γυναικείες» αγροτικές εργασίες εκφράζοντας την άκαμπτη κατανομή των εργασιών κατά φύλο. Όμως η κατανομή αυτή συνεπάγεται την εξάρτηση της βιωσιμότητας της οικογενειακής εκμετάλλευσης από την οικονομική συνύπαρξη και συνεργασία των δύο φύλων: η παραγωγή εξαρτάται τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες.

Στο δευτερογενή τομέα και κυρίως στη βιομηχανία η απασχόληση των γυναικών θα ήταν επακόλουθο της κοινωνικό-οικονομικής αλλαγής που συνοψίζεται στον εξαστισμό και την εκβιομηχάνιση και συνοδεύει τον τόπο κατοικίας όπως και την οργάνωση της παραγωγής. Αυτό το είδος απασχόλησης έχει θεωρηθεί ότι εκφράζει αλλά και δημιουργεί ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο. Ένα ποιοτικό κριτήριο που υπεισέρχεται σε αυτό το είδος γυναικείας απασχόλησης είναι τόσο η απόφαση όσο και ο λόγος εισόδου στην αγορά εργασίας και εξόδου από αυτή. Ένας αποφασιστικής σημασίας λόγος είναι η οικογενειακή κατάσταση των γυναικών. Πολλές άγαμες γυναίκες συνήθιζαν να εργάζονται κατά το μεσοπόλεμο, όπως θα δούμε παρακάτω, για την προίκα τους ή για να βοηθήσουν στις σπουδές και την ανατροφή μικρότερων αδερφών. Η διάκριση είναι σαφής (και βασίζεται στο μύθο περί γυναικείου ρόλου): η ανύπανδρη γυναίκα και λιγότερο η έγγαμη χωρίς παιδιά μπορεί να εργάζεται ενώ η έγγαμη δεν πρέπει.¹⁶

¹⁶ Σύμφωνα με την Α.Μ.Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση*, ο.π., σελ.227-229, κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης στη βιομηχανία-βιοτεχνία είναι: α) η ύπαρξη ενός αξιοπρόσεκτου ποσοστού γυναικών που είναι μεν οικονομικά ενεργές, ανήκουν όμως στην κατηγορία των «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών», β) η συνεχιζόμενη υπερεκπροσώπηση των

Η απασχόληση της γυναίκας στον τριτογενή τομέα της οικονομίας αποτελεί μια βασική γυναικεία επιλογή. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι: α) η αυξανόμενη με ταχύτατους ρυθμούς συχνότητα της επιλογής αυτής, β) το διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό των γυναικών που ανήκουν στην κατηγορία των «συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας» γ) η αύξηση του αριθμού των μεγαλύτερων σε ηλικία (45-64 χρονών) γυναικών αλλά και εκείνων που ανήκουν στην ηλικία των 25-29 ετών, κατά τις οποίες παραδοσιακά η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας μειώνεται, δ) η αύξηση της συμμετοχής νεότερων γυναικών στον τριτογενή τομέα που είναι συνάρτηση του εκπαιδευτικού τους επιπέδου, ε) η «μαζική» είσοδος των γυναικών στον τριτογενή τομέα που σημαίνει υπερεκπροσώπησή τους στις υπηρεσίες¹⁷.

Τελειώνοντας την αναφορά μας στη διάκριση ανάμεσα στην «παραδοσιακή» και τη «νεωτερική» απασχόληση πρέπει να επισημάνουμε πως παρα βλέπει δύο στοιχεία: 1) την παρεμβολή της ενασχόλησης των γυναικών με την παροχή προσωπικών υπηρεσιών και συναισθηματικής στήριξης στα χρήζοντα βοήθειας μέλη της οικογένειας και 2) τη σημασία της διαδικασίας επιλογής της οποιασδήποτε απασχόλησης. Αυτονόητο είναι πως το στοιχείο αυτό συνδέεται με την έννοια της ατομικής ευθύνης και επιλογής, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Επιπλέον, ο προβληματισμός για τη γυναικεία απασχόληση παραπέμπει ουσιαστικά στην οικογενειακή στρατηγική. Στα πλαίσια της οικογενειακής στρατηγικής, ρυθμίζονται οι επιμέρους παραγωγικές δραστηριότητες των μελών της

γυναικών στις νεότερες ηλικίες εργαζομένων αλλά και η παράλληλη τάση «γήρανσης» του απασχολούμενου στη βιομηχανία-βιοτεχνία εργατικού δυναμικού, γ) η προφανής άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων στον κλάδο γυναικών, δ) αύξηση του αριθμού των γυναικών επιστημόνων, διευθυντών και υπαλλήλων γραφείου.

¹⁷ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π.*, σελ. 30-31

οικογένειας όπως και η συλλογική κατανάλωση του νοικοκυριού, που βασίζεται στη λογική των συμφερόντων της¹⁸. Σε αυτήν εντάσσονται τόσο οι καλλιεργούμενες αξίες όσο και η επίτευξη των οικονομικών στόχων της οικογένειας, οι οποίοι εκτείνονται από την απλή επιβίωση έως την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και από την κάλυψη της έκτακτης ανάγκης έως την επίτευξη στόχων του απώτερου μέλλοντος. Επίσης, στο βαθμό που η απασχόληση είναι συνάρτηση του εκπαιδευτικού επιπέδου, δεν πρόκειται για επιλογή της γυναίκας αλλά για οικογενειακή στρατηγική που, αν δεν επιβάλλει, επιτρέπει την επιλογή αυτών. Με την έννοια αυτή, η απασχόληση δεν είναι έκφραση επιθυμίας ανεξαρτητοποίησης της γυναίκας ούτε πράξη που υπογραμμίζει την αντίθεση της προς την παράδοση και το κατεστημένο,

Από τα παραπάνω ανακύπτει το εύλογο ερώτημα του κατά πόσο και υπό ποιες συνθήκες η απασχόληση αποτελεί επιλογή για τη γυναίκα. Το πρόβλημα είναι τόσο θεωρητικό όσο και πρακτικό, αφού χαρακτηρίζεται από δυσκολία κατανομής των γυναικών που εργάζονται, γιατί οι συνθήκες το επιβάλλουν ή γιατί το καθιστά επιθυμητό η άγαμη κατάσταση.

Η αναφορά στην οικογενειακή στρατηγική και τη σημασία της στον προσδιορισμό της διάκρισης μεταξύ «παραδοσιακής» και «νεωτερικής» γυναικείας απασχόλησης παραπέμπει ευθέως στη σχέση μεταξύ οικογένειας και γυναικείας απασχόλησης. Το ζήτημα αυτό διαφοροποιείται σημαντικά και αναγκαστικά ανάλογα με το βαθμό εκσυγχρονισμού των κοινωνικό-οικονομικών αλλά και των πολιτισμικών συνθηκών που προσδιορίζουν τα οικογενειακά σχήματα όπως και τα περιθώρια και το είδος των ατομικών επιλογών ως προς τα σχήματα αυτά και τα πλαίσια τους.

¹⁸ Δ.Γ Τσαούσης, *Η κοινωνία μας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνας, 1991, σελ. 143

3.3 Οικονομική ανάπτυξη και γυναικεία απασχόληση

Η ουσία του ζητήματος βρίσκεται στις συνθήκες οργάνωσης του συλλογικού και του ατομικού βίου. Η αποσαφήνιση του προσκρούει στα εξής δεδομένα: α) στους ιστορικούς παράγοντες και τις συγκυρίες που επηρεάζουν τη σχέση της οικονομίας με την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα, β) στο γεγονός ότι η γυναικεία απασχόληση, παρά την αναμφισβήτητη οικονομική της σημασία, είναι κυρίως κοινωνικό-πολιτισμικό φαινόμενο, γ) στους στόχους και τον τρόπο εφαρμογής της οικονομικής, εργασιακής και κοινωνικής πολιτικής που διαπλέκονται και επιδρούν με τη διαπλοκή τους αυτή τόσο στην οικονομική ανάπτυξη όσο και στη γυναικεία απασχόληση, δ) στην αμφίδρομη σχέση μεταξύ οικονομικής δομής και γυναικείας απασχόλησης.

Η οικονομική ανάπτυξη επιδρά στην απασχόληση των γυναικών τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Άμεσα την επηρεάζει με δύο τρόπους: πρώτον, αυξάνοντας τον αριθμό των θέσεων εργασίας και δεύτερον διαφοροποιώντας την απασχόληση, δηλαδή δημιουργώντας μια επαγγελματική ιεραρχία που συνδυάζεται με την αυξανόμενη εξειδίκευση.¹⁹

Συνοψίζοντας τους προβληματισμούς μας αναφορικά με τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και της γυναικείας απασχόλησης υπογραμμίζουμε τα εξής:

¹⁹ Λ.Μ.Μουσσούρου, *οπ.π.*, σελ.54-57

I. η οικονομική ανάπτυξη συμβάλλει αποφασιστικά στην αύξηση του γυναικείου εργατικού δυναμικού και ιδιαίτερα του απασχολούμενου σε νεωτερικού χαρακτήρα τομείς. Η αύξηση αυτή συνοδεύει την άνοδο του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών

II. η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται και με άλλες συγκυρίες - όπως π.χ με την έλλειψη εργατικών χεριών λόγω των παγκόσμιων πολέμων - οι οποίες άνοιξαν διάπλατα τις πόρτες της αγοράς εργασίας στον γυναικείο πληθυσμό

III. η μαζική είσοδος των γυναικών στο χώρο της αμειβόμενης μισθωτής εργασίας κάλυψε κενά για ανειδίκευτο ή ελάχιστα ειδικευμένο προσωπικό

IV. η μεγάλη αύξηση της απασχόλησης των έγγαμων γυναικών μπορεί να συνδέεται με τη θεσμοποίηση της μερικής απασχόλησης

V. τα επίπεδα και το είδος της γυναικείας απασχόλησης είναι συνάρτηση της οικονομικής πολιτικής και του βαθμού στον οποίο το κοινωνικό- πολιτικό σύστημα εξασφαλίζει την εφαρμογή της πολιτικής αυτής

VI. το παράδειγμα της Ελλάδας οδηγεί στην επισήμανση της ανάγκης αναφοράς όχι μόνο στον βαθμό και το ρυθμό της ανάπτυξης αλλά και στις ιδιομορφίες της ανάπτυξης και του οικονομικού- κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο συντελείται²⁰.

²⁰ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π* σελ.69-72

3.4. «Ανδρικοί» και «γυναικείοι» κλάδοι απασχόλησης

Η διαφοροποίηση της απασχόλησης σε «ανδρική» και «γυναικεία» είναι κατά κύριο λόγο κοινωνική, ακόμα κι όταν αποδίδεται στη θεμελιώδη διαφοροποίηση της βιολογίας ανδρών και γυναικών, σωματικής διάπλασης κλπ. Οι διαφοροποιήσεις αυτές εκφράζουν και αναπαράγουν την ανάλογα με το φύλο κατανομή εργασίας: όσο πιο άκαμπτη η κατανομή εργασίας τόσο πιο έντονη η διαφοροποίηση της απασχόλησης σε ανδρική και γυναικεία.

Οι διακρίσεις εναντίον των γυναικών που συνοψίζονται στην θεμελιώδη διάκριση των κλάδων απασχόλησης ανάλογα με το φύλο παραπέμπουν στη διχοτόμηση της αγοράς εργασίας που βασίζεται στην ιεράρχηση των δύο τμημάτων της αγοράς αυτής, δηλαδή στις ανώτερες ιεραρχικά εργασίες, στις οποίες εντάσσονται οι ανδρικές ενώ οι γυναικείες εντάσσονται στις κατώτερες. Έτσι, οι παραδοσιακά «γυναικείοι» κλάδοι είναι εξ ορισμού υποβαθμισμένοι, ακόμα και όταν έχουν καίρια σημασία για την οικονομία της χώρας. Επιπλέον, η «κατάκτηση» κλάδων από μέρους των γυναικών που ήταν παραδοσιακά «ανδρικοί» μπορεί να σημαίνει εξάλειψη των σε βάρος τους διακρίσεων, μπορεί όμως και να εκφράζει την υποβάθμιση των κλάδων αυτών και λόγω αυτής την απομάκρυνση των ανδρών. Άρα για να αξιολογηθεί η «κατάκτηση» των γυναικών πρέπει να εκτιμηθεί και ο βαθμός απομάκρυνσης των ανδρών από το κλάδο.

Συνοπτικά συμπεραίνουμε τα εξής:

- η διχοτόμηση της αγοράς εργασίας αντικατοπτρίζεται και στην προετοιμασία των νέων, πριν εισέλθουν σε αυτήν. Δεν εννοούμε μόνο το ζήτημα των «ανδρικών» και «γυναικείων» επαγγελματίων αλλά

κυρίως το σύστημα μαθητείας που όλες σχεδόν οι βιομηχανικές κοινωνίες έχουν και που προδικάζει τη διαιώνιση αλλά και την εμπέδωση της διχοτόμησης

- ο τριτογενής τομέας τείνει να γίνει τομέας «γυναικείος»
- στις περισσότερες χώρες, αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες, οι «γυναικείοι» κλάδοι της βιομηχανίας είναι κυρίως η υφαντουργία και η βιομηχανία ενδυμάτων
- η μερική απασχόληση ενισχύει τη διχοτόμηση της αγοράς εργασίας, αφού αφορά σημαντική μερίδα εργαζομένων γυναικών σε παραδοσιακά «γυναικεία» επαγγέλματα.
- η διχοτόμηση της αγοράς εργασίας συνδέεται στενά με την παραδοσιακή αντίληψη των ρόλων των δύο φύλων και την αυτοσυνειδησία των γυναικών ως προς τον ρόλο αυτό.²¹

3.5. Έμφυλη διαφοροποίηση αποδοχών

Η διάκριση των εργασιών σε «ανδρικές» και γυναικείες» οδηγεί στον εγκλωβισμό των γυναικών σε εργασίες χαμηλού γοήτρου και αποδοχών. Η διαφοροποίηση των αποδοχών είναι συνάρτηση της αντίστοιχης διαφοροποίησης των εργασιών και «λογική» συνέπεια της και αναφορικά με τις πραγματικές αποδοχές εκφράζει την υποβάθμιση της γυναικείας εργασίας. Όμως η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να εκφράζει και τις διακρίσεις εναντίον των γυναικών στο μέτρο που η αμοιβή προσδιορίζεται με βάση το γένος²².

²¹ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π*, σελ.88-89

²² Σύμφωνα και πάλι με την Λ. Μουσούρου, *οπ. π*, σελ 90-91 «στην ελληνική βιομηχανία οι διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών αναφέρονται κατά κανόνα ως διακρίσεις φύλου και όχι γένους. Ωστόσο, το φύλο (sex) παραπέμπει στη βιολογική διάκριση μεταξύ αρσενικών και θηλυκών,

Οι διαφορές αποδοχών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες μπορούν να προσδιοριστούν σε δύο επίπεδα: το πρώτο επίπεδο αφορά τις διαφορές ανάλογα με το γένος ως προς τις μεταβλητές, όπως ανθρώπινο κεφάλαιο, οικογενειακές υποχρεώσεις και θέση στην αγορά εργασίας. Το δεύτερο επίπεδο αφορά τις διαφορές ανάλογα με το γένος ως προς τις επιπτώσεις που οι μεταβλητές αυτές έχουν στις αποδοχές. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει την αξιολόγηση των κύριων παραγόντων διαφοροποίησης των αμοιβών: α) η εκπαίδευση και η εξειδίκευση β) οι ώρες εργασίας και οι υπερωρίες και γ) η εμπειρία και προϋπηρεσία. Έτσι εάν οι γυναίκες είναι χαμηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου και εξειδίκευσης, εργάζονται λιγότερες ώρες και έχουν μικρότερη εμπειρία από τους άνδρες συναδέλφους τους, η διάκριση εναντίον τους δεν μπορεί να εντοπιστεί στη μικρότερη αμοιβή αλλά πρέπει να αναζητηθεί στα αίτια που προσδιορίζουν τους παράγοντες της σε βάρος τους διαμόρφωσης της αμοιβής αυτής. Από την άλλη μεριά, εάν οι γυναίκες είναι του ίδιου ή ανώτερου εκπαιδευτικού επιπέδου με την ίδια εμπειρία και εργάζονται τις ίδιες ώρες με τους άνδρες συναδέλφους τους, η χαμηλότερη αμοιβή τους δεν μπορεί να αποδοθεί αορίστως στις σε βάρος τους διακρίσεις αλλά θα πρέπει να εξηγηθεί σε αναφορά προς τη διαφορετική ανάλογα με το φύλο λειτουργία των παραγόντων αυτών. Πάντως όπως και να αντιμετωπίσει κανείς την ανισότητα αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών αυτή αποτελεί καίριο παράγοντα και για την - μη είσοδο και για την - μη παραμονή - των γυναικών στην αγορά εργασίας.

στα βιολογικά χαρακτηριστικά τους. Το γένος (gender) παραπέμπει σε κοινωνικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά των ανδρών και των γυναικών όπως και στους αλληλένδετους προς τα χαρακτηριστικά αυτά κοινωνικούς τους ρόλους. Στο βαθμό λοιπόν που οι διακρίσεις εναντίον των γυναικών δεν θεμελιώνονται στη βιολογική διαφορά τους από τους άνδρες αλλά στην κοινωνική σημασία της διαφοράς αυτής και σε συμπεριφορές που επιβάλλονται κοινωνικά, οι διακρίσεις αυτές δεν είναι διακρίσεις φύλου αλλά διακρίσεις γένους».

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της διαφοροποίησης των αμοιβών είναι ο καθολικός της χαρακτήρας. Σημαντική είναι η επισήμανση ότι συνδέεται με τη συγκέντρωση των γυναικών σε ορισμένους «γυναικείους» κλάδους της οικονομίας και με την ιδιαιτερότητα της απασχόλησης για την πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού, δηλ. το συνδυασμό απασχόλησης και μητρότητας. Επίσης, επισημαίνουμε ακόμη το πλέγμα: «γυναικείες» σπουδές- «γυναικείες» εργασίες – «γυναικείες» αποδοχές, που καθιστά τις κατά φύλο διαφορές ζήτημα διαφοροποιήσεων κατά γένος καθώς εμπλέκει σε αυτό κοινωνικές στάσεις, στερεότυπα και ιδεολογήματα. Τέλος, πρέπει να αναφέρουμε πως η μεγάλης σημασίας για τη γυναικεία απασχόληση μερική απασχόληση επιδρά αρνητικά στην εξίσωση των αμοιβών.

3.6 Έμμεσες κατά φύλο διακρίσεις και γυναικεία απασχόληση

Οι προβληματισμοί που αναπτύξαμε παραπάνω βασίζονται σε διακρίσεις που οι περισσότερες είναι άμεσες, έκδηλες. Οι άμεσες διακρίσεις θεμελιώνονται στην αντίληψη ότι οι βιολογικές διαφορές συνεπάγονται διαφορές όχι μόνο συνθηκών απασχόλησης αλλά κι ουσιαστικών ικανοτήτων προς εργασία: π.χ διαφορές νοημοσύνης.

Οι άμεσες διακρίσεις επιτρέπονται από το Νόμο και διέπουν το καθεστώς των εκπαιδευτικών ευκαιριών που προσφέρονται. Η Νομοθεσία, διέπεται από δύο αρχές: εκείνη της προστασίας της εργαζόμενης εκτός σπιτιού γυναίκας και εκείνης της ισότητας της με τον άνδρα συνάδελφο της. Ουσιαστικά η προστασία σημαίνει αναγνώριση των διαφορών των φύλων. Η προστασία δεν εξαντλείται επομένως στην αναγνώριση των διαφορών φύλου

αλλά επεκτείνεται στην αναγνώριση διαφορών γένους, οι οποίες θεμελιώνονται στη «φύση», δηλαδή το φύλο.

Σε αντίθεση με τις άμεσες διακρίσεις που είναι ορατές υπάρχουν και οι έμμεσες διακρίσεις που επιδρούν ύπουλα και αναπαράγουν τις καταστάσεις που συντηρούν. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι διακρίσεις που είναι αποτέλεσμα των κοινωνικά προσδιορισμένων συνθηκών κάτω από τις οποίες οι γυναίκες αποφασίζουν να εργαστούν, συνθήκες που περιλαμβάνουν τον κοινωνικό ρόλο μέσω του οποίου κοινωνικοποιήθηκαν. Οι έμμεσες διακρίσεις δεν μπορούν να εξαιρεθούν με τη λήψη άμεσων μέτρων π.χ αλλαγή νομοθετικού πλαισίου, προεδρικά διατάγματα κλπ. Επίσης, είναι του ίδιου είδους οι διακρίσεις που βρίσκονται στην βάση της σύνθεσης του γυναικείου εργατικού δυναμικού, κυρίως όσον αφορά την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση και την εκπαίδευση καθώς και τη συγκέντρωσή τους σε συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες και εργασίες. Τέλος, οι έμμεσες διακρίσεις βρίσκονται στη βάση της διαφοροποίησης κατά γένη των επαγγελματικών προοπτικών και της επαγγελματικής κινητικότητας.

Απόδειξη της διαφοροποίησης κατά φύλο των επαγγελματικών προοπτικών και της επαγγελματικής κινητικότητας είναι:

- ο το χαμηλό ποσοστό των γυναικών που κατέχουν θέσεις με υψηλό γόητρο και υψηλές αποδοχές.
- ο η περιορισμένη επαγγελματική μετακίνηση γυναικών, αφού συγκριτικά με τους άνδρες, οι γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά αλλαγής εργασίας/εργοδότη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι άνδρες μετακινούνται κυρίως για λόγους οικονομικούς ενώ οι γυναίκες για βελτίωση των συνθηκών εργασίας.

Είναι επίσης φανερό πως η διαφοροποίηση ως προς τις προοπτικές βελτίωσης της επαγγελματικής θέσης δεν είναι τόσο μεταξύ ανδρών και γυναικών όσο μεταξύ ανδρών και έγγαμων με παιδιά γυναικών: ο γάμος και η μητρότητα συνδέονται με τις μειωμένες επαγγελματικές προοπτικές της γυναίκας πολύ περισσότερο από το φύλο της καθεαυτό.

Επιπλέον, η ταχύτητα των τεχνολογικών εξελίξεων και της μεταβολής των επιστημονικών δεδομένων καθιστούν και την εκπαίδευση προβληματική και τη συνεχή εκπαίδευση απαραίτητη. Άρα, η εκπαίδευση και η συνεχής εκπαίδευση των γυναικών αποτελεί καίριο μέλημα και άξονα προώθησης και εξασφάλισης της ισοτιμίας ανδρών και γυναικών.²³

Στο σημείο αυτό προκύπτουν δύο ζητήματα :

Πρώτον, περισσότερες γυναίκες απασχολούνται σε ανειδίκευτα και χαμηλότερα ιεραρχικά επαγγέλματα, δηλ. εισχωρούν στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας (που παρέχει χαμηλές αμοιβές, λιγότερη επαγγελματική ασφάλεια και άρα χειρότερες συνθήκες εργασίας).

Δεύτερον, η διαφοροποίηση των προοπτικών ανοδικής επαγγελματικής κινητικότητας αφορά επαγγέλματα υψηλότερων βαθμίδων στην ιεραρχία των επαγγελμάτων όπου οι γυναίκες υπο- εκπροσωπούνται. Επίσης η επιδίωξη επαγγελματικής επιτυχίας δεν περιλαμβάνεται στους γυναικείους στόχους. Κάτι τέτοιο ερμηνεύεται βάσει των εκπαιδευτικών επιλογών που είναι συνδεδεμένες με το γένος (gender) και την κοινωνικά προσδιορισμένη αντίληψη του ρόλου – φύλου. Είναι, άλλωστε, άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι οι άνδρες αντιμετωπίζουν τις σπουδές πιο ωφελιμιστικά και είναι αυτές μέρος της οικογενειακής στρατηγικής. Αναφέρονται, εξάλλου, στην καθαρά

²³ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π.*, σελ 111-114

οικονομική, υλική αντίληψη της επιτυχίας προσδιορισμένης «ορθολογικά» και ο ορθολογισμός είναι γένους αρσενικού.

Οι έμμεσες διακρίσεις στη γυναικεία απασχόληση επιδρούν κατά τρόπο ενισχυτικό των άμεσων αλλά και αυτόνομα και προσδιοριστικά της θέσης και των προοπτικών των γυναικών στην αγορά εργασίας. Θα λέγαμε ότι δεν θίγουν τόσο την ανειδίκευτη ούτε την περιστασιακά εργαζόμενη γυναίκα αλλά υποσκάπτουν τις προοπτικές της μορφωμένης γυναίκας που διαθέτει τις αντικειμενικές προϋποθέσεις (συνεχούς εργασιακής εμπειρίας και σταδιοδρομίας).

Οι έμμεσες διακρίσεις επιδρούν στη γυναικεία απασχόληση με τρεις κυρίως τρόπους:²⁴

✕ αποθαρρύνουν την είσοδο στην αγορά εργασίας γυναικών που λόγω των διακρίσεων αυτών δεν μπορούν να καταλάβουν θέσεις ανάλογες των προσόντων τους

✕ καταδικάζουν σε επαγγελματική στασιμότητα ή σε μειωμένη ανοδική κινητικότητα και άρα οδηγούν στη μείωση των φιλοδοξιών των γυναικών

✕ ενισχύουν την τάση των γυναικών να θεωρούν τη σταδιοδρομία μια ανδρική υπόθεση και να παραιτούνται εύκολα αλλά και να εξέρχονται από την αγορά εργασίας με την πρώτη ευκαιρία.

²⁴ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π.*, σελ.118-120

3.7 Ανεργία των γυναικών

Κατά τη δεκαετία του 1970 παρατηρήθηκαν ορισμένες αλλαγές στο εργασιακό τοπίο. Παρατηρείται: α) αύξηση του αριθμού των ανέργων, β) ιδιαίτερη αύξηση της γυναικείας ανεργίας που οδηγεί στην επισήμανση των ιδιαιτεροτήτων της, γ) επίδραση της ανεργίας πάνω στην οικογένεια -κυρίως επίδραση πάνω στην οικογενειακή ζωή λόγω του περιορισμού των οικονομικών δυνατοτήτων, της αύξησης του χρόνου συνύπαρξης των μελών της οικογένειας, της αλλαγής των ρόλων, δ) ανάπτυξη έντονης ερευνητικής δραστηριότητας αναφορικά με τη γυναικεία ανεργία και τις επιπτώσεις της.²⁵

Βέβαια δεν πρέπει να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η ανεργία συνδέεται με την οικονομική κρίση: κάποιοι από τους εργαζόμενους απολύονται και κάποιοι από τους εισερχόμενους στην αγορά εργασίας δεν βρίσκουν απασχόληση. Οι γυναίκες ανήκουν στις πληθυσμιακές ομάδες που πλήττονται και στα δύο πεδία, σύμφωνα με τη φεμινιστική οπτική.

Στην Ελλάδα θα θεωρούσαμε φυσική την αύξηση της γυναικείας ανεργίας, ως αποτέλεσμα της αύξησης της δηλωμένης - και άρα δυνάμενης να μετρηθεί - αναζήτησης εργασίας με αντίστοιχη μείωση της συχνότητας καταφυγής σε προσωπικές ή οικογενειακές γνωριμίες προκειμένου να εξασφαλιστεί μια θέση εργασίας.

Εάν οι δείκτες ανεργίας πληροφορούν ελλιπώς για το μέγεθος και τη σύνθεση του άνεργου γυναικείου πληθυσμού (εφόσον αντικατοπτρίζουν τη δηλωμένη και όχι την άδηλη ανεργία) το πρόβλημα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο λόγω της «κρυπτοανεργίας». Η κρυπτοανεργία των έγγαμων,

²⁵ Λ.Μ.Μουσούρου, *οπ.π.*, σελ. 121-122

ιδιαίτερα, γυναικών εξηγεί τη μείωση του συνολικού γυναικείου εργατικού δυναμικού που παρατηρείται σε περιόδους οικονομικής κρίσης σε πολλές βιομηχανικές χώρες και συνίσταται στην ακόλουθη διαδικασία: η σύζυγος αποφασίζει να εργαστεί εκτός του οίκου, όταν τα «κέρδη» από την εργασία είναι μεγαλύτερα από τις «ζημιές». Σε περιόδους ευμάρειας οι ευκαιρίες απασχόλησης πληθαίνουν και η απασχόληση πληρώνεται καλά: άρα η γυναίκα τείνει να εισέλθει στην αγορά εργασίας. Αντιθέτως σε περιόδους κρίσης οι ευκαιρίες απασχόλησης και οι αποδοχές μειώνονται, οπότε οι «ζημιές» υπερκαλύπτουν τα πιθανά «κέρδη» και η γυναίκα τείνει να μείνει εκτός αγοράς εργασίας. Μένοντας εκτός αγοράς εργασίας η γυναίκα μεταβάλλεται σε οικονομικά μη ενεργό άτομο, αν και στη πραγματικότητα είναι άνεργη (δηλ. οικονομικά ενεργή) και έτσι συμβάλλει στην αύξηση της «κρυπτοανεργίας»²⁶.

Η ανεργία είτε είναι δηλωμένη είτε άδηλη είτε ανδρική επιδρά αποφασιστικά στην γυναικεία. Η ανδρική μεταβάλλει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο η εργαζόμενη γυναίκα αντιμετωπίζει την απασχόληση: η γυναίκα συνειδητοποιεί τη σημασία της απασχόλησης για την ατομική και οικογενειακή επιβίωση και την παρεπόμενη αναπροσαρμογή των οικογενειακών ρόλων. Η ανεργία σημαίνει για τις γυναίκες, ό,τι και για τους άνδρες: μια αίσθηση απώλειας σκοπού που είναι τόσο έντονη όσο πιο ενδιαφέρουσα είναι η εργασία.

Τέλος είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι η γυναίκα που μένει άνεργη λόγω απώλειας εργασίας (και όχι αυτή που δεν βρίσκει απασχόληση) έχει πολλές πιθανότητες να μην επιδιώξει την επανενεργοποίηση της και

²⁶ Λ.Μ.Μουσσούρου, *οπ.π*, σελ.122-124

παρουσιάζει την τάση να «παροπλιστεί» ή να μείνει εντελώς εκτός αγοράς εργασίας. Η ελληνική πραγματικότητα, για παράδειγμα, έχει να επιδείξει υψηλό κόστος παραίτησης από την εργασία και επανένταξης στο εργατικό δυναμικό, και αυτό αποτελεί έναν από τους παράγοντες επίδρασης στις αποφάσεις που παίρνουν οι γυναίκες για την απασχόληση και για τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν.

4) ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ

ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Είναι κοινή παραδοχή ότι το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο και ούτε ένα φαινόμενο με χρόνο εκκίνησης το Μεσοπόλεμο. Όμως η «παραδοσιακή» ελληνική ιστοριογραφία το αντιμετωπίζει ως τέτοιο και κατ' αυτό τον τρόπο αποσιωπάται το εύρος των γυναικείων αγώνων οι οποίοι περνούν στη λήθη κι όχι στη συλλογική μνήμη των γυναικών. Είναι γεγονός ότι σημαντικό μέρος του ιστορικού υλικού των απαρχών του φεμινιστικού κινήματος έχει καταστραφεί όμως τα κείμενα της ανθολογίας ²⁷ που προέρχονται από το μεσοπόλεμο μας δίνουν μία σαφή εικόνα των γυναικείων αγώνων, των στόχων τους και των αμφισβητήσεων εκείνης της περιόδου. Σύμφωνα με τις συγγραφείς του έργου «Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», η περίοδος αυτή είναι καθοριστική για την μετέπειτα πορεία του γυναικείου κινήματος, αφού κατά τη διάρκεια της το κίνημα αποκτά χαρακτηριστικά με μεγάλη αντοχή που θα επηρεάσουν το μέλλον του. Στην περίοδο αυτή μπορούμε να αναζητήσουμε τόσο τους μηχανισμούς που οδήγησαν τα γυναικεία αιτήματα και τους αγώνες σε υποταγή σε πολιτικές προσταγές και συμφέροντα όσο και τις βάσεις της μεταπολεμικής θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, πριν ακόμα τελειώσει η μεταπολεμική περίοδος, το γυναικείο κίνημα διασπάστηκε και οι δυνάμεις του απορροφήθηκαν από τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής.

²⁷ Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου Μία ανθολογία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985

Το γυναικείο κίνημα αν και δεν είναι φαινόμενο αποκλειστικά του Μεσοπολέμου είναι ίσως η περίοδος – σταθμός και αυτό, γιατί κατά τη διάρκεια του αποκτά διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος. Η ιστοριογραφία εστιάζει κυρίως στο δημόσιο λόγο που αναπτύσσουν οι μορφωμένες επαγγελματίες γυναίκες που συγκροτούν μειοψηφία την εποχή εκείνη ενώ δεν ασχολείται αρκετά με την πλειοψηφία του γυναικείου πληθυσμού δηλαδή τις αγρότισσες και τις γυναίκες των μεσαίων και λαϊκών στρωμάτων.

Η μελέτη του φεμινιστικού κινήματος μέσα από τα πρωτότυπα κείμενα της εποχής του Μεσοπολέμου αναδεικνύει τόσο μία ποικιλία απόψεων και ερμηνειών, αντιθέσεων και αντιφάσεων όσο και μία κοινότητα στη δράση. Έτσι ερχόμαστε αντιμέτωποι με το ζήτημα του ιδεολογικού περιεχομένου του κινήματος και του ορισμού του «φεμινισμού» από τις ίδιες τις γυναίκες που αγωνίζονται για τα αιτήματά τους. Πάντως σημειώνουμε πως η απάντηση δεν μπορεί να είναι ενιαία και πως αυτή προσδιορίζεται από τις γενικότερες κοινωνικό - πολιτικές απόψεις όσων ασχολούνται με το ζήτημα.²⁸

Για τις φεμινίστριες του μεσοπολέμου ο φεμινισμός είναι η αφύπνιση των γυναικών και η άρνησή τους να δεχτούν την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Αύρα Θεοδωροπούλου «ο φεμινισμός, η συνειδητή ανάγκη της γυναίκας να πάρει ίσα δικαιώματα με τον άνδρα, δεν περιορίζεται ούτε σε μια τάξη κοινωνική, ούτε σε μια ορισμένη πολιτική ή κοινωνική ιδεολογία. Κι αυτό είναι ίσια η δύναμη του φεμινισμού».²⁹

Αν και η Γαλλική επανάσταση διακήρυξε την ισότητα όλων των πολιτών, τη δημοκρατία και την κοινωνική δικαιοσύνη και αποτέλεσε τη βάση

²⁸ Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, ο.π. σελ. 17

²⁹ Αύρα Θεοδωροπούλου, «Το φεμινιστικό κίνημα» στο *Ο Αγώνας της γυναίκας*, 1926, σελ. 210-221

ανάπτυξης των αστικών δημοκρατιών δεν συμπεριέλαβε τις γυναίκες. Ήταν η ανάπτυξη του καπιταλισμού, η εκβιομηχάνιση, η έξοδος από την αγροτική απομόνωση που, μέσω των επιτακτικών οικονομικών αναγκών, οδήγησαν τη γυναίκα σε μαζική έξοδο στην αγορά εργασίας. Με τη μισθωτή εργασία οι γυναίκες απέκτησαν οικονομική οντότητα και ταυτόχρονα, συνειδητοποίησαν την κατώτερη κοινωνική τους θέση και οργάνωσαν τον αγώνα τους. Το φεμινιστικό κίνημα στοχεύει στην ισοπολιτεία ανδρών και γυναικών και διεκδικεί το δικαίωμα στην εργασία, την οικονομική ανεξαρτησία και την ανάπτυξη του ατόμου. Αγνίζεται, δηλαδή, για να μπορούν οι γυναίκες να διαθέτουν μόνες τους τον εαυτό τους.³⁰ Η οικονομική ανεξαρτησία των γυναικών μέσω της εργασίας τους αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αποτελεσματικότητα του αγώνα τους και επίσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την παιδεία τους.

Για την επιτυχή εξέλιξη των αγώνων τους οι φεμινίστριες έθεσαν δύο άμεσους στόχους:

1) Να βοηθήσουν τις γυναίκες να συνειδητοποιήσουν ότι έχουν συμφέρον – όχι ατομικό αλλά συλλογικό- να αποκτήσουν ίσα δικαιώματα με τους άνδρες.

2) Να αναβαθμίσουν το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών, ώστε να είναι έτοιμες να αναλάβουν τη διαχείριση των ζητημάτων τους .

Όπως προκύπτει από τα κείμενα, η στρατηγική του φεμινιστικού αγώνα αναπτύσσεται σε δύο μέτωπα:

1) της διεκδίκησης της ψήφου που είναι προϋπόθεση της ισοπολιτείας.

³⁰ Ε. Αβδελά ο.π. σελ 20-21 .

2) των μεταρρυθμίσεων που πρέπει να γίνουν, για να εξισωθούν νομοθετικά τα δύο φύλα και να βελτιωθεί η θέση των γυναικών.

Κλείνοντας, πρέπει να αναφέρουμε ότι ο μεσοπολεμικός φεμινισμός δεν είναι ξενόφερτος ούτε αντικείμενο ενασχόλησης μόνο μίας μικρής ομάδας διανοουμένων αστών γυναικών. Αντίθετα, οι φεμινίστριες της περιόδου είναι γέννημα της συγκεκριμένης ελληνικής περιόδου και οι διεκδικήσεις τους εκφράζουν ένα νέο αίτημα που πρόβαλε ως απόρροια των ιστορικών εξελίξεων : την απόκτηση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες .

4.1 ΤΑΣΕΙΣ / ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Πριν ασχοληθούμε με τη ανάδυση τάσεων εντός του μεσοπολεμικού φεμινιστικού κινήματος, πρέπει να επισημάνουμε τρία σημεία σχετικά με αυτό:

- α) συγκροτείται από εγγράμματες γυναίκες και σ' αυτές απευθύνεται
- β) όπως προαναφέραμε, εμφανίζει από τη μία ποικιλία απόψεων και ερμηνειών και από την άλλη κοινότητα προσδοκιών και στόχων³¹
- γ) οι οργανώσεις του, αν και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως μαζικής εμβέλειας, κατορθώνουν να αποκτήσουν ακτινοβολία και παρουσία στον δημόσιο χώρο.

Σημαντικότερη οργάνωση από την άποψη της ακτινοβολίας και της συστηματικής επεξεργασίας των αιτημάτων θεωρείται ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, που ιδρύθηκε το 1920. Η οργάνωση αυτή χαρακτηρίζεται από ριζοσπαστικές αντιλήψεις και έχει ως βήμα έκφρασης των απόψεων του το περιοδικό « Ο Αγώνας της Γυναίκας».

³¹ Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 346

Το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικών, θα χαρακτηριστεί από ιδεολογικούς μετασχηματισμούς που αποτυπώνονται στο περιοδικό «Ελληνίς»: «από εντευκτήριον των σκέψεων των απανταχού Ελληνίδων σε εκφραστή του συντηρητικού ρεύματος του γυναικείου κινήματος και τέλος, λίγο πριν τον πόλεμο, σε φιλανθρωπικό σωματείο». ³²

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο οργανώσεις, το Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της γυναίκας και το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων, συμπυκνώνεται σε δύο διακριτές αντιλήψεις περί της θηλυκότητας:

α) η μία βασίζεται στην έμφυλη διαφορά και διακηρύσσει την ανάγκη προστασίας των γυναικών στο όνομα της φυσικής, ηθικής ή κοινωνικής τους «αδυναμίας»

β) και η άλλη στην ανθρώπινη ισότητα. Ο Σύνδεσμος απέρριπτε κάθε προστατευτικό μέτρο που θα διαφοροποιούσε τη θέση των γυναικών από αυτή των ανδρών στη βάση «αδυναμιών» τους. Τη μόνη προστασία που θεωρούσαν αναγκαία ήταν εκείνη της μητρότητας και απαιτούσαν να τεθεί υπό κρατική μέριμνα.

Ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών- παράρτημα του ολιγάριθμου Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας – ιδρύθηκε το 1919 και υποστήριζε την πάλη των τάξεων την καχυποψία προς τον κοινοβουλευτισμό και έστω και επιφυλακτικά, τη γυναικεία ψήφο. Τέλος, στη συντηρητική μερίδα των γυναικείων οργανώσεων ανήκει και το Λύκειο των Ελληνίδων που ιδρύθηκε ήδη από το 1911 από την Καλλιρρόη Παρρέν.

³² Ο.π. σελ. 347

Χαρακτηριστικό της εποχής είναι η «αδιαφορία» των γυναικών είτε για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων τους είτε για το συνδικαλισμό. Επιδιώκοντας να πλήξουν την «αδιαφορία» των γυναικών οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου ανέπτυξαν μία διπλή στρατηγική :

- ζητούσαν ψήφο ως προϋπόθεση για την πολιτική ισότητα ανδρών και γυναικών

- απαιτούσαν νομοθετικές μεταρρυθμίσεις ως προϋπόθεση για την αστική και κοινωνική ισότητα³³

Πάντως η εποχή αυτή με τις «αναταράξεις» και τις διεκδικήσεις που τη χαρακτηρίζουν θέτει την έννοια του φύλου σε μία διαφορετική έως τότε βάση που ξεπερνά τα στενά όρια του ιδιωτικού χώρου της οικογένειας: αποκαλύπτει το πλέγμα των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται στο δημόσιο χώρο ,στον τομέα της εργασίας και ιδίως στην πολιτική. Αποκαλύπτεται, δηλαδή, το γυναικείο σώμα ως τόπος ανταγωνισμών, ως κομβικό σημείο διαφορετικών στρατηγικών της μικροφυσικής της εξουσίας. Η εξουσία εστιάζει ειδικά στο σώμα που παράγεται για να ελέγχεται και να αναγνωρίζεται.³⁴

Ο κατακερματισμός του κινήματος σε τάσεις με διαφορετικές ιδεολογικές βάσεις και στόχους αποτελεί τη νέα μεσοπολεμική πραγματικότητα. Υπάρχουν, όμως, κοινά σημεία στις φεμινιστικές τάσεις της εποχής: η ανάγκη τους π.χ να εκφραστούν τόσο μέσα από κείμενα όσο και μέσα από την πολυεπίπεδη δράση τους. Πρέπει να σημειώσουμε πως, αν και αρχικά οι κύριες διεκδικήσεις των γυναικών σχετίζονταν με τη συγγραφική δραστηριότητα και το δικαίωμα στη παιδεία και αργότερα με τη φιλανθρωπία

³³ ο.π. σελ. 349

³⁴ Μ. Φουκό, *Ιστορία της σεξουαλικότητας η δόξα της γνώσης*, εκδ. Ράππα , τομ. 1, Αθήνα 1982

και τη συμμετοχή στις κρίσιμες εθνικές στιγμές, στον μεσοπόλεμο οι γυναίκες ρητά διεκδικούν την ανάμειξή τους στην πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, δεν διεκδικούν μόνο την κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων αλλά προσπαθούν παράλληλα να ανακαλύψουν τις πιθανές διασυνδέσεις της άσκησης πολιτικής με την πλήρη κοινωνική ένταξη των γυναικών. Η δράση των γυναικείων οργανώσεων δεν μπορεί όμως να αποκτήσει αυτονομία και σταδιακά προσκολλώνται στα υφιστάμενα «ανδροκρατούμενα» πολιτικά κόμματα που δυσκολεύουν τον αγώνα των γυναικών στη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

4.2 ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ

Τα πολιτικά δικαιώματα θα βρεθούν στο επίκεντρο των φεμινιστικών αιτημάτων και θα προβληθούν ως προϋπόθεση για την προάσπιση όλων των γυναικείων συμφερόντων και αιτημάτων.

Η ψήφος αποτελεί καθολικό αίτημα των γυναικών στο Μεσοπόλεμο. Η απόλυτη εξάρτηση του φεμινιστικού αγώνα από το αίτημα της ψήφου αποτελεί τόσο τη δύναμη όσο και την αδυναμία του ίδιου του κινήματος: Δύναμη, γιατί ως συγκεκριμένη διεκδίκηση που είναι η ψήφος, αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την μέτρηση της προόδου και είναι μέτρο για συμμαχίες ή αντίθετα συγκρούσεις. Αδυναμία, γιατί πρόκειται για ένα αίτημα στο οποίο έχουν επενδυθεί πολλά και σκιάζει ως ένα βαθμό τις πραγματικότητες και εξαρτά τον αγώνα από την καλή διάθεση των εκάστοτε συμμάχων.³⁵ Συνώνυμο του δικαιώματος της ψήφου είναι η χειραφέτηση ενώ η στέρηση της ψήφου ορίζεται ως σκλαβιά στη γλώσσα

³⁵ Αβδελά Ε. – Ψαρρά Αγγ., *Ο φεμινισμός ...ο.π..* σελ 55

της εποχής. Όμως, η ψήφος αποτελεί ουσιαστικά το τελευταίο στάδιο στην άσκηση πολιτικής. Πριν από την εκλογική συμμετοχή βρίσκεται η συμμετοχή στις πολιτικές διεργασίες. Πρόκειται για ένα στάδιο στο οποίο υστερεί το φεμινιστικό κίνημα, αφού, όπως προαναφέραμε, οι γυναίκες της εποχής αδιαφορούν για το πολιτικό γίνεσθαι. Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας θεωρεί πως η αδιαφορία των γυναικών για τη συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες είναι μία δικαιολογία. Για παράδειγμα, η Αύρα Θεωδοροπούλου πιστεύει πως « η μεγάλη πλειονότητα των Ελληνίδων αδιαφορεί για την ώρα για τα πολιτικά δικαιώματα». Όμως διαπιστώνει πως κάτι τέτοιο είναι νόμος φυσικός: «(...) ένα όργανο που αχρηστεύεται για κάμποσες γενεές ,ατροφεί και εξαφανίζεται στο τέλος». Η ψήφος χρειάζεται στην γυναίκα «για να καταλάβει και η ίδια πως είναι άνθρωπος, πως είναι μέλος της πολιτείας, (...)»³⁶.

Το αίτημα της ψήφου συνδέεται άμεσα με δύο προβλήματα:

- το πρόβλημα της πλήρους και ισότιμης κοινωνικής ένταξης των γυναικών, αφού και οι γυναίκες αρχίζουν να διαδραματίζουν περισσότερο ενεργό κοινωνικό ρόλο με την έξοδο τους στην μισθωτή εργασία
- το αίτημα της ψήφου που τίθεται και από τις συμμαχίες με τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής.

Μέσα από το αίτημα αυτό θα περάσει και το πρόβλημα της πλήρους και ισότιμης κοινωνικής ένταξης των γυναικών και τέλος θα διαφανούν οι συμμαχίες με τις πολιτικές δυνάμεις της εποχής. Η πρόοδος

³⁶ Αύρα Θεωδοροπούλου, Η ευθύνη μας στο *Ο Αγώνας της Γυναίκας* Η/162 (1932), σελ. 1-2

που σημειώνεται στο θέμα της ψήφου είναι σχεδόν ανύπαρκτη κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Επίσης, αν και η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στις φεμινίστριες και τους αντιπάλους τους που προέρχονται από όλους τους πολιτικούς χώρους ήταν εναργής, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ήταν κεντρικό ζήτημα της μεσοπολεμικής εποχής. Οι αντίπαλοι προς το φεμινιστικό αίτημα υποστηρίζουν πως η αλλαγή αυτή στην υπάρχουσα παραδοσιακή κατάσταση θα κλονίσει τα θεμέλια της οικογένειας και της λειτουργίας του πολιτεύματος αφού υπάρχουν βασικά ελλείμματα στην εκπαίδευση, γεγονός που ενισχύεται και από την αδιαφορία που δείχνουν στην προώθηση του ζητήματος. Τα αντεπιχειρήματα των φεμινιστριών στηρίζονταν κυρίως στο γεγονός ότι οι γυναίκες πρέπει να ψηφίζουν, επειδή εργάζονται κι αυτές, προσφέρουν τα παιδιά τους στην πατρίδα και τέλος επειδή έτσι μπορούν να αλλάξουν οι νόμοι που τις αδικούν.

Παρά τις όποιες εσωτερικές αντιθέσεις των φεμινιστικών τάσεων είναι δεδομένη η αισιόδοξη οπτική με την οποία οι φεμινίστριες βλέπουν την παραχώρηση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες το 1930.³⁷ Χαρακτηριστικά θεωρούν ως μία πρώτη «νίκη» στο πεδίο των αγώνων το διάταγμα του 1930 για τη δημοτική ψήφο σύμφωνα με το οποίο δικαίωμα ψήφου είχαν όσες γυναίκες είναι πάνω από 30 ετών και γνώριζαν γραφή και ανάγνωση. Αυτές και μόνο οι προϋποθέσεις για την συμμετοχή των γυναικών στις δημοτικές εκλογές αποτελούν εμπόδια και περιορισμούς παρά ευόδωση της αρχής της ισοπολιτείας, όπως πιστεύουν οι

³⁷ Σύμφωνα με τη Μ. Σβώλου, «Η πρώτη νίκη» στο *Ο Αγώνας της γυναίκας* Ε/107 (1929) σελ 1-2 « με το 1929 κλείνει πια αναπότρεπτα η παλιά εποχή. Με το 1930 ανοίγει διάπλατα μια νέα. Και στο χέρι μας είναι πια να δημιουργήσουμε με τα ίδια μας τα χέρια τη νέα μας θέση μέσα σ' αυτήν.»

φεμινίστριες σε όποιο ρεύμα κι αν ανήκουν ³⁸. Μετά από αυτό ο φεμινιστικός αγώνας παίρνει νέα τροπή: ξεκινά μία γιγάντια εξόρμηση που στόχο είχε να γραφούν στους εκλογικούς καταλόγους όσο περισσότερες γυναίκες ήταν δυνατό. Παρά τις προσπάθειες των φεμινιστριών τα νούμερα των εγγεγραμμένων στους καταλόγους γυναικών ήταν απογοητευτικά.

Κλείνοντας, πρέπει να επισημάνουμε ένα παράδοξο :λόγω της αδυναμίας τους να διεκδικήσουν αυτόνομη πολιτική παρέμβαση, οι φεμινίστριες του μεσοπολέμου προσκολλώνται στις πολιτικές δυνάμεις που επί περίπου 15 χρόνια τους αρνούνταν αυτό το δικαίωμα της ψήφου.³⁹ Μέσα από αυτό το παράδοξο μπορούμε να ερμηνεύσουμε το νηπιακό πολιτικό στάδιο του κινήματος. Το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι δίνεται στις Ελληνίδες το 1952, ενώ η λήθη θα έχει ήδη καλύψει τους αγώνες των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου...

4.3 ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ

Οι αγώνες και οι διεκδικήσεις του γυναικείου Μεσοπολεμικού κινήματος δεν αφορούν μόνο την ψήφο αλλά και την εργασία. Κι αυτό γιατί κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η γυναίκα έχει ήδη εξέλθει από τα στενά όρια του οίκου και αρχίζει να διεκδικεί μία θέση εργασίας. Όμως « για το ελληνικό κράτος οι γυναίκες δεν αποτελούν ούτε οικονομική ούτε κοινωνική μονάδα. Η δουλειά τους δεν λογαριάζεται, ούτε η παραγωγική τους αξία, γιατί εμφανίζεται πάντα ενωμένη με τη δουλειά του ανδρός, του αδελφού, του συζύγου...μία εξήγηση υπάρχει για όλα αυτά: πως η γυναίκα

³⁸ Αλ. Μαντζουλίνου, Είναι καιρός... στο *Ελληνίς*, ΙΕ/9-10 (1935) σελ. 178-179

³⁹ Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα ...»οπ.π. σελ. 354

ως τα τελευταία δεν αποτελούσε αυτόνομο οικονομικό παράγοντα. Όταν γεννιόταν δεν γεννιόταν άνθρωπος, γεννιότανε χρέος»⁴⁰ Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στο στάδιο αυτό επιδεινώνονται λόγω της οικονομικής κρίσης και της εισόδου των προσφύγων που σε μεγάλο αριθμό απαρτίζονταν από γυναίκες. Ήταν, επίσης, ανοργάνωτες και διεσπαρμένες και είχαν να αντιμετωπίσουν τόσο την αστάθεια της θέσης τους όσο και τη δυσπιστία και εχθρότητα των περισσότερων συνδικαλιστικών οργανώσεων κάποιες από τις οποίες δεν δέχονταν να τις εγγράψουν ως μέλη τους.⁴¹

Για τις φεμινίστριες το αίτημα αυτό δεν περιοριζόταν μόνο στις συνθήκες εργασίας. Θεωρούσαν πως η μισθωτή εργασία των γυναικών είναι η προϋπόθεση, για να κατανοήσουν οι γυναίκες την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Ειδικότερα, σύμφωνα με το παραπάνω σκεπτικό, η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας της προσφέρει όχι μόνο οικονομική ανεξαρτησία αλλά συγχρόνως κοινωνική και ηθική. Μέσα από την εργασία οι γυναίκες ανακτούν ανθρώπινη αξιοπρέπεια καθώς και πολύτιμες αρετές, εφόδια που τις βοηθούν να εκτελέσουν καλύτερα τα οικογενειακά τους καθήκοντα.

Οι γυναίκες αντιμετωπίζουν διπλή εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας, σύμφωνα με το φεμινιστικό προβληματισμό: α) ως εργαζόμενες και β) ως γυναίκες. Ως εργαζόμενες η εργασία τους αμείβεται λιγότερο από των ανδρών και θεωρείται κατώτερη, ακόμα κι όταν είναι ίδια. Γι' αυτό όσες κατανοούν τη θέση τους διεκδικούν ισότητα στην εργασία, δηλαδή ίση αμοιβή για ίση εργασία, ίσους όρους εργασίας και προαγωγής. Οι φεμινίστριες της εποχής

⁴⁰ Μαρία Σβώλου, « Δύο μέτρα-δύο σταθμά» στο *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, ΣΤ/119 (1930), σελ. 1-2

⁴¹ Αβδελά Ε. – Ψαρρά Αγγ., *Ο φεμινισμόςοπ.π.* σελ 75

θεωρούσαν την αμειβόμενη εργασία ως δικαίωμα της γυναίκας «...που κανείς δεν μπορεί να της το αφαιρέσει, όσο οι οικονομικές συνθήκες της δίνουν την ευκαιρία να εργαστεί»⁴² και υποστήριζαν τα αιτήματα «ίσοι μισθοί για ίση εργασία» και «δικαίωμα σε κάθε εργασία».

Αν και το σύνολο των οργανώσεων στόχευαν από κοινού στην εξίσωση της θέσης των γυναικών με των ανδρών, το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων ή ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών θεωρούσαν πως χρειάζεται μία μακρά διαδικασία προετοιμασίας και εκπολιτισμού των γυναικών προς την ισότητα και ότι χρειαζόνταν προστασία, για να μπορέσουν να εκπληρώσουν τα συζυγικά και μητρικά καθήκοντά τους.⁴³ Απ' την άλλη πλευρά ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας θεωρεί πως το μόνο δίκαιο μέσο για την προστασία των γυναικών είναι η θεσμική ισότητα. Συνεπώς απέρριπτε κάθε προστατευτικό μέτρο που θα διαφοροποιούσε τη θέση των γυναικών από αυτή των ανδρών βάσει της φυσικής, ηθικής ή κοινωνικής «αδυναμίας» τους. Πίστευαν πως μόνο η προστασία της μητρότητας είναι αναγκαία και απαιτούσαν κρατική φροντίδα. Οι φεμινίστριες του Συνδέσμου ήταν οι μόνες που εναντιώθηκαν στον προστατευτισμό που απευθυνόταν στις εργαζόμενες μητέρες, καθώς θεωρούσαν ότι επικυρώνει την κατώτερη θέση των γυναικών.⁴⁴

Στις αρχές του 20^{ου} αι. επικράτησε η αντίληψη ότι η μητρότητα είναι μία κοινωνική υπηρεσία που προσφέρουν οι γυναίκες στο κοινωνικό σύνολο, όπως είναι η στράτευση των ανδρών. Άρα αν η μητρότητα ήταν κοινωνική

⁴² Αύρα Θεοδοροπούλου, *Ο αγώνας της γυναίκας*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1923

⁴³ Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα ...» οπ.π. σελ 355

⁴⁴ Αβδελά Ε. – Ψαρρά Αγγ., *Ο φεμινισμός* οπ.π. σελ. 83-92 και Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα ...» οπ.π σελ. 354 κι έπειτα

υπηρεσία τότε θα έπρεπε να προστατεύεται από το κράτος στο όνομα της δικαιοσύνης και όχι της αδυναμίας των γυναικών.

4.4 ΕΝΑΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗΣ ΚΙΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Η εποχή που εξετάζουμε είναι η εποχή κατά την οποία η έννοια του φύλου τίθεται με όρους που υπερβαίνουν τα κλειστά όρια της οικογένειας και αποκαλύπτουν τις σχέσεις εξουσίας τόσο στο επίπεδο της μισθωτής εργασίας όσο και της πολιτικής.

Πρέπει να παραδεχθούμε πως οι περισσότερες γυναίκες της εποχής δεν ακολούθησαν το φεμινιστικό κίνημα και τους αγώνες του λόγω βιοποριστικών, οικιακών αναγκών καθώς και λόγω ηθικών φραγμών και κοινωνικά κατασκευασμένων δυσκολιών. Μπορούμε να ισχυριστούμε πως ο Μεσοπόλεμος δεν έφερε ανατροπές στις ζωές των περισσότερων ελληνίδων. Και αν ήταν να μιλήσουμε με όρους «επιτυχίας» ή «αποτυχίας» του κινήματος, θα μπορούσαμε να πούμε απλά πως δεν πέτυχε τους στόχους του.

Οι λόγοι αποτυχίας του φεμινιστικού κινήματος μπορούν να συνοψιστούν στους εξής:

- Ο φεμινισμός της εποχής δεν μπόρεσε να αναδείξει τις κοινωνικές διαστάσεις του ζητήματος του φύλου εμμένοντας πεισματικά στο θέμα της νομοδικαιακής ισότητας των δύο φύλων απέναντι στο νόμο. Όμως οι φεμινίστριες της εποχής βάσιζαν τις διεκδικήσεις τους στα «φυσικά» χαρακτηριστικά των γυναικών.

- η αδυναμία των φεμινιστριών να διατυπώσουν ενιαία στρατηγική για όλες τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία.

- Η τακτική που επέλεξαν για τις διεκδικήσεις τους καθορίζει και την έκβαση του φεμινιστικού αγώνα. Λόγω του ότι στήριζαν τον αγώνα τους στις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου διατηρούσαν στενές σχέσεις με τους κυβερνώντες.⁴⁵

⁴⁵ Εφη Αβδελά. – Ψαρρά Αγγ., *Ο φεμινισμός*οπ.π. σελ. 93-97

5)Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

◆ 5.1 Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ (βάσει των στοιχείων των απογραφών 1861-1928)

Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας, όπως φαίνεται από τα στοιχεία των απογραφών για τα έτη 1861 έως 1928, αυξάνεται χωρίς όμως ραγδαία άλματα. Εκτός από την αυξημένη γεννητικότητα σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) και η προσάρτηση νέων πολυπληθών περιοχών όπως η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Μακεδονία.

Ενδεικτικά αναφέρουμε πως κατά το έτος 1861 ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας ανέρχεται σε 1.096.810 κατοίκους και οι άνδρες ξεπερνούν τις γυναίκες κατά περίπου 40.000 άτομα.

Πραγματικός Πληθυσμός της Ελλάδας κατά φύλο, μετά τη μικρασιατική καταστροφή			
Πίνακας 1			
Έτη	Συνολικός Πληθυσμός	Άνδρες	Γυναίκες
1861	1.096.810	567.334	529.476
1870	1.457.894	754.176	703.718
1879	1.679.470	880.952	798.518
1889	2.187.208	1.113.625	1.053.583
1896	2.433.806	1.266.816	1.166.990
1907	2.631.952	1.324.942	1.307.010
1920	5.016.889	2.459.316	2.521.573
1928 Συνολικός Πληθυσμός	6.204.684	3.076.235	3.128.449
1928 Πρόσφυγες μετά την Μικρασιατική Καταστροφή	1.069.957	509.817	560.140

βλ. στο παράρτημα το γράφημα 1
Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

Το 1870 έχουμε συνολική αύξηση του πληθυσμού κατά περίπου 350.000 κατοίκους και ο ανδρικός πληθυσμός αυξάνεται ξεπερνώντας τον γυναικείο κατά περίπου 50.000. Το 1879 η συνολική αύξηση είναι μικρότερη και φτάνει μόλις τους 222.000 κατοίκους. Το 1889 ο πληθυσμός της Ελλάδας ξεφεύγει απ' το φράγμα των 2 εκατομμυρίων κατοίκων και μετά το 1907 τα 2,5 εκατομμύρια. Ανάμεσα στα έτη 1889 και 1907 παρατηρούμε πως η ποσοτική διαφορά του ανδρικού και γυναικείου πληθυσμού ανέρχεται αρχικά στις 50.000 περίπου για να αυξηθεί το 1896 στις 100.000 άτομα και τέλος να μειωθεί το 1907 στις 25.000.

Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας υπερδιπλασιάζεται από το 1907 στο 1920 ενώ το 1928 καταγράφεται αύξηση 12%⁴⁶. Πληθυσμιακή «έκρηξη» παρατηρείται μετά το 1920, όταν ο Ελλαδικός πληθυσμός, μετά και το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και την Συνθήκη των Σεβρών φτάνει τα 5 εκατομμύρια κατοίκους. Από τη συγκεκριμένη χρονιά και έπειτα ο γυναικείος πληθυσμός προσεγγίζει και ξεπερνά ποσοτικά τον ανδρικό.

Το 1928 ο πληθυσμός φθάνει τους 6.204.684 κατοίκους από τους οποίους το 1.069.957 προέρχονται από τη Μικρά Ασία και ήλθαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή επιφέροντας αλλαγές στην δομή της ελληνικής κοινωνίας της περιόδου, όπως θα δούμε παρακάτω.

5.2

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

⁴⁶ Αλ.Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρο. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων δεν είναι γνωστός . Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 ο συνολικός πληθυσμός των ανθρώπων που δηλώθηκαν ως πρόσφυγες, ανεξαρτήτου προέλευσης, ανέρχεται σε 1.221.849 άτομα.

Αριθμός προσφύγων κατά χώρα προσέλευσης προ και μετά της Μικρ. καταστροφής				
Πίνακας 2				
	Συνολικός προσφυγικός Πληθυσμός	Άνδρες	Γυναίκες	Αναλογία επί 1000 κατοίκων
Χώρα Προέλευσης				
Μ.Ασία	626.954	293.086	333.868	513.12
Θράκη	256.635	126.837	129.798	210.04
Πόντος	182.169	88.271	93.898	149.09
Καύκασος	47.091	24.410	22.681	38.54
Κωνσταντινούπολη	38.458	20.234	18.224	31.48
Ρωσία	11.435	6.359	5.076	9.36
.....				
.....				
.....				
Σύνολο	1.221.849			1000

βλ. στο παράρτημα γράφημα 2
Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

Από αυτούς οι 626.954 προέρχονται από τη Μικρά Ασία, οι 256.635 προέρχονται από τη Θράκη, οι 182.169 από τον Πόντο και μικρότερες ομάδες από τον Καύκασο, την Κωνσταντινούπολη, την Αλβανία, τη Ρωσία κ.ο.κ.

Από τους 626.954 Μικρασιάτες πρόσφυγες οι 293.086 είναι άνδρες και 333.868 γυναίκες, δηλαδή, στους 100 πρόσφυγες –κατά προσέγγιση- οι 47 είναι άνδρες και οι 53 γυναίκες. Από τους 256.635 Θρακιώτες πρόσφυγες οι

126.837 ήταν άνδρες και οι 129.798 γυναίκες, δηλαδή στους 100 πρόσφυγες περίπου 49 αναλογούν στο ανδρικό φύλο και περίπου 51 στο γυναικείο.

Από τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνουμε την αριθμητική υπεροχή του «αδύναμου φύλου» στο συνολικό προσφυγικό πληθυσμό που κατέκλυσε τον Ελλαδικό χώρο τη δεκαετία του 1920 από τη Μικρασία, τη Θράκη και τον Πόντο. Ίσως να είναι αυτή η αριθμητική υπεροχή των γυναικών προσφύγων που έδωσε άλλη ώθηση στο γυναικείο εργατικό κίνημα, όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω.

Πάντως πρέπει να σημειώσουμε πως ο αριθμός των δηλωμένων προσφύγων δεν μπορεί να αποτυπώσει πλήρως το πραγματικό μέγεθος αυτού του πληθυσμού. Κι αυτό γιατί παραμένει άγνωστο πόσοι χάθηκαν ή μετακινήθηκαν εκτός Ελλάδας ή τέλος δεν ένιωσαν την ανάγκη να δηλώσουν την καταγωγή τους στους απογραφείς.⁴⁷

Φτάνοντας στην Ελλάδα οι προσφυγικοί πληθυσμοί δεν εγκαταστάθηκαν ομοιόμορφα σε όλες τις περιοχές ελλείψει μιας οργανωμένης πολιτικής υποδοχής τους από το ελληνικό κράτος.⁴⁸ Μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στη Μακεδονία όπου σε σύνολο πραγματικού πληθυσμού 1.412.477 στην περιοχή εμφανίζονται 638.253 πρόσφυγες συνολικά .

⁴⁷ Αλέκα Καραδήμου- Γερολύμπου, ,οπ π σελ 60-61

⁴⁸ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία Και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χρ. Χατζηιωσήφ , *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1 , εκδ. Βιβλιόραμα , Αθήνα 2002 , σελ. 296 κι έπειτα

Πρόσφυγες στην Ελλάδα κατά την απογραφή του 1928			
Πίνακας 3			
Νομοί	Πραγματικός Πληθυσμός	Πρόσφυγες Συνολικά	Αναλογία επί 1.000 κατοίκων, συνολικός προσφυγικός πληθυσμός
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1.412.477	638.253	451.87
ΔΥΤ.ΘΡΑΚΗ	303.171	107.607	354.97
ΣΤ.ΕΛΛ+ΕΥΒΟΙΑ	1.592.842	306.193	192.23
Ν.ΑΙΓΑΙΟΥ	307.734	56.613	183.97
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	493.213	34.659	70.27
ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	6.204.684	1.221.849	196.82

βλ. παράρτημα γράφημα 3
Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

Πρόκειται, δηλαδή, για συγκέντρωση περίπου 452 προσφύγων ανά 1000 κατοίκους (σχεδόν ο μισός πληθυσμός της Μακεδονίας αποτελείται από πρόσφυγες την εποχή που εξετάζουμε!). Αξιόλογο είναι το ποσοστό συγκέντρωσης προσφυγικού πληθυσμού και στη Δυτική Θράκη όπου παρατηρείται συγκέντρωση 355 προσφύγων περίπου ανά 1000 κατοίκους. Επίσης άλλες περιοχές με συγκέντρωση προσφύγων είναι τόσο η Στερεά Ελλάδα όσο και τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου.

◆ 5.3 ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Η άφιξη ενός προσφυγικού πληθυσμού που υπερέβαινε το 22% των κατοίκων του ελλαδικού χώρου και η παράλληλη αναχώρηση άνω των

400.000 μουσουλμάνων κλπ μεταβάλλει σε σύντομο χρονικό διάστημα την γεωπολιτική εικόνα της χώρας.⁴⁹

Τα στοιχεία των απογραφών των ετών 1879 - 1928 μας κατευθύνουν στις παρακάτω διαπιστώσεις:

Αγροτικός και αστικός πληθυσμός κατά φύλο										
(απογρ. 1879-1928)										
Πίνακας 4										
Έτη απογραφών	Πληθυσμός πόλεων (άνω των 5001 κατοίκων)		Σύνολο	Πληθυσμός Κωμοπόλεων		Σύνολο	Πληθυσμός Χωριών		Σύνολο	
	Ανδρες	Γυναίκες		Ανδρες	Γυναίκες		Ανδρες	Γυναίκες		
1879	154.402	138.595	292.997	82.862	78.845	161.707	617.985	581.078	1.119.063	
1889	254.375	210.283	464.658	97.715	91.789	189.504	781.535	751.511	1.533.046	
1896	291.849	234.017	525.866	120.287	115.184	235.471	854.680	817.789	1.672.469	
1907	331.581	293.392	627.973	119.006	123.230	242.236	817.355	890.388	1.761.743	
1920	717.529	618.842	1.336.371	239.496	246.887	486.383	1.538.291	1.655.844	3.194.135	
1928	1.038.008	1.026.688	2.064.696	283.688	288.747	571.735	1.754.539	1.813.714	3.568.253	

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

☉ Το 1879 ο συνολικός πληθυσμός άγγιζε τα 1.679.470 άτομα, με εμφανή την υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών. Επίσης στις πόλεις κατοικούσαν περίπου 293.000 άνθρωποι ενώ στις αγροτικές περιοχές (που περιλαμβάνουν τα χωριά και τις κωμοπόλεις) περίπου 1.260.760.

☉ Τα επόμενα έτη των απογραφών, δηλαδή 1889 – 1907, ο συνολικός πληθυσμός αυξάνεται, όπως σημειώσαμε παραπάνω, και

⁴⁹ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου οπ.π. σελ 62

ξεπερνά τους 2.500.000 κατοίκους. Η αριθμητική υπεροχή των ανδρών συνεχίζει να υφίσταται, χωρίς να είναι πλέον αξιοσημείωτη, ενώ ο αστικός πληθυσμός υπολείπεται σημαντικότερα του αγροτικού. Πιο συγκεκριμένα το 1907 ο πληθυσμός των πόλεων φτάνει τους 628.000 κατοίκους ενώ ο αντίστοιχος των χωριών και των κωμοπόλεων το 1.973.979 (πρόκειται, δηλαδή, για υπερδιπλάσιο μέγεθος).

☉ Το 1920, μετά την οριστικοποίηση των μεταπολεμικών ορίων της Ελλάδας, ο πληθυσμός της ξεπερνά τα 5.000.000 (για την ακρίβεια φτάνει τα 5.016.889). Απ' το συνολικό πληθυσμό μόνο 1.336.371 άτομα διαβιούν στις πόλεις ενώ ο κύριος όγκος αυτού – 3.194.135 άτομα – βρίσκεται στις αγροτικές περιοχές.

☉ Τέλος, το 1928, όταν τα προβλήματα της προσφυγικής εγκατάστασης έχουν πια καταλαγιάσει, οι αριθμοί είναι αισθητά διαφορετικοί. Αν ο συνολικός πληθυσμός έχει φθάσει τα 6.204.684 (αύξηση 23,68%)⁵⁰ ο αστικός αυξήθηκε σημαντικότερα προσεγγίζοντας το 1 εκατομμύριο περίπου και έφτασε τους 2.064.696 κατοίκους ενώ η αντίστοιχη αύξηση στις αγροτικές περιοχές μόλις που πλησίασε τις 400.000.

☉ Οι διαφορές ανάμεσα στα στοιχεία του 1920 και του 1928 που οφείλονται προφανώς στους πρόσφυγες παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες κατά περιοχή, καθώς εκφράζουν στο χώρο τα αποτελέσματα συγκεκριμένων πρακτικών και πολιτικών εγκατάστασης. Όπως προαναφέρθηκε, η Μακεδονία υποδέχτηκε τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων, 638.253 άτομα και ακολουθεί η Θράκη με 107.607 άτομα.

⁵⁰ Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου ο.π. σελ. 63

• Όπως υπογραμμίζει η Αλέκα Καραδήμου- Γερολύμπου «οι ελληνικές πόλεις υποδέχθηκαν συνολικά 602.713 άτομα. Μόνον οι Αθήνα, Πειραιάς και Θεσσαλονίκη δέχθηκαν 100 με 130 χιλιάδες πρόσφυγες η καθεμία, συνολικά δε 363.122, δηλαδή το 60% των ατόμων που κατευθύνθηκαν σε πόλεις.»⁵¹

• Συνολική επίπτωση της εγκατάστασης των προσφύγων ήταν η ενδυνάμωση των αστικών πληθυσμών με παράλληλη μείωση των ημιαστικών περιοχών ως προς τα προηγούμενα χρόνια. Η έντονη εποικιστική δραστηριότητα στην ύπαιθρο δεν αύξησε τον απόλυτο αριθμό των αγροτικών οικισμών. Πάντως στη Μακεδονία και τη Θράκη η περίοδος μέχρι το 1928 συμπίπτει με μία δημογραφική ενίσχυση των πολύ μικρών και των μεγάλων οικισμών, δηλαδή με φαινόμενα συγχρονικής αστικοποίησης και αγροτοποίησης του βορειοελλαδικού χώρου.⁵²

5.4 ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

Μία πρώτη, κοινή διαπίστωση σχετικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο του ελλαδικού πληθυσμού είναι το διογκωμένο ποσοστό του αγράμματος πληθυσμού συνολικά και κυρίως του γυναικείου. Ειδικότερα από τα στοιχεία των απογραφών των ετών 1870-1928 διαπιστώνουμε τα εξής:

⁵¹ ο.π. σελ. 64

⁵² Αλέκα Καραδήμου – Γερολύμπου ο.π. σελ 66

Ανομή πληθυσμού των κιών τά παιδευτικ επίπεδο τογρ. 70-1928)						
ακας 5						
Έτη	Φύλο	Πλη θυσμός γνωστού εκπ. Επίπεδου	Εγγρά μματοι	Αγρ άμματοι	Αναλογία	
					Εγγράμ	Αγράμ.
1870	άνδρες	747.085	213.849	533.236	28.62	71.38
	Γυναίκες	703.717	44.354	659.363	6.30	93.70
	Σύνολο	1.450.802	258.203	1.192.599	17.80	82.20
1879	Ανδρες	853.485	262.856	590.629	30.80	69.20
	Γυναίκες	796.936	56.093	740.843	7.04	92.96
	Σύνολο	1.650.421	318.949	1.331.472	19.33	80.67
1907	Ανδρες	1.324.942	659.755	665.187	49.80	50.20
	Γυναίκες	1.307.010	228.060	1.078.950	17.45	82.55
	Σύνολο	2.631.952	887.815	1.744.137	33.73	66.27
1920	Ανδρες	2.407.345	1.352.732	1.054.593	56.19	43.81
	Γυναίκες	2.408.680	659.595	1.749.085	27.38	72.62
	Σύνολο	4.816.025	2.012.347	2.803.678	41.78	58.22
1928 Συνολικός Πληθυσμός	Ανδρες	3.005.053	1.916.378	1.088.675	63.77	36.23
	Γυναίκες	3.034.327	1.091.273	1.943.054	35.96	64.04
	Σύνολο	6.039.380	3.007.651	3.031.729	49.80	50.20
1928 Πρόσφυγες	Ανδρες	500.467	311.505	188.962	62.24	37.76
	Γυναίκες	547.056	220.237	326.819	40.26	59.74
	Σύνολο	1.047.523	531.742	515.781	50.76	49.24

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

❖ Ο συνολικός πληθυσμός του οποίου το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι γνωστό αυξάνεται από το 1870–1928 με διπλασιασμό του το 1920 (λόγω της αλλαγής των συνόρων μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών)

❖ Το 1928 καταγράφονται επίσης 1.047.523 πρόσφυγες που μετά τη Μικρασιατική καταστροφή έφτασαν στην Ελλάδα, με

γνωστό εκπαιδευτικό επίπεδο. Από το σύνολο του πληθυσμού αυτού το μισό περίπου (531.742), αποτελεί το εγγράμματο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού που η παρουσία του στην ελληνική κοινωνία βοήθησε στην ανάπτυξη της βιοτεχνικής-βιομηχανικής παραγωγής παρέχοντας ειδικευμένο εργατικό προσωπικό.⁵³ Άλλωστε είναι γνωστή η αξία που είχε η εκπαίδευση για τους προσφυγικούς πληθυσμούς της εποχής σε σχέση με το γηγενή πληθυσμό.

◆ Από το 1907 μέχρι το 1928 το ποσοστό των εγγράμματων αυξάνεται ραγδαία, διατηρώντας σταθερό το προβάδισμα των ανδρών στη δυνατότητα πρόσβασης στην εκπαίδευση.

◆ Η αναλογία των εγγράμματων γυναικών του συνολικού πληθυσμού ανέρχεται το 1928 μόλις στο 35,96% και των αγράμματων σε 64,04%, ενώ την ίδια χρονιά το αντίστοιχο ποσοστό εγγράμματων προσφύγων γυναικών φτάνει το 40,26% και των αγράμματων σε 59,74%. Τα ίδια ποσοστά αναφορικά με τους άνδρες είναι εκ διαμέτρου αντίστροφα: εδώ τα ποσοστά των εγγράμματων ανδρών ξεπερνούν και στις δύο περιπτώσεις το ποσοστό αγράμματων δηλαδή 63,77% έναντι 36,23% και για τους πρόσφυγες 62,24% έναντι 37,76%.

◆ Το ποσοστό των αγράμματων γυναικών ξεκινά το 1870 από 93,70% (ποσοστό που αγγίζει το σύνολό τους!) και καταλήγει το 1928 στο 64,04% για το συνολικό πληθυσμό και για τον

⁵³Κ.Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χ.Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.. Ο μεσοπόλεμος 1922-40*, τ.Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

προσφυγικό στο 59,74%. Από τα στοιχεία αυτά αναδύεται ένα από τα πρωταρχικά αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος: για αναβάθμιση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών που θα βοηθήσει την προσωπική τους ανάπτυξη και οικονομική τους ανεξαρτησία από τη μία και από την άλλη τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Ένας από τους άμεσους στόχους του φεμινιστικού κινήματος είναι η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών, ώστε να είναι έτοιμες να αναλάβουν υπεύθυνα τη διαχείριση των ζητημάτων τους και να οργανώσουν αποτελεσματικά τις παρεμβάσεις τους.⁵⁴

◆ 5.5 ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (Σχολικό έτος 1927-28)

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ			
(σχολικό έτος 1927-28)			
Πίνακας 6			
Σχολεία-Σχολές	Μαθητές Σπουδαστές		
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			
Δημόσια Νηπιαγωγεία	8299	7464	15.763
Δημόσια Δημοτικά Σχολεία	377.367	279.058	656.425
ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ			
Γυμνάσια	29.066	6.527	35.593
Πρακτικά Λύκεια	1.728	186	1.914

⁵⁴ Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου Μία ανθολογία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985 σελ. 23

Διδασκαλεία Νηπιαγωγών	-----	418	418
Διδασκαλεία Δημοτικής Εκπαίδευσης	1.511	2.060	3.571
Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης	39	-----	39
	ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Δημόσιες Γεωργικές Σχολές	495	28	523
Δημόσιες Εμπορικές Σχολές	2.301	727	3.028
	ΑΝΩΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Πανεπιστήμιο Αθηνών	5.836	563	6.399
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	119	32	151
Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο	426	2	428

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930 (βλ. και Πίνακα Α στο Παράρτημα)

✱ Στοιχειώδης εκπαίδευση

Από το σύνολο των 15.763 μαθητών που φοίτησαν σε δημόσια νηπιαγωγεία το σχολικό έτος 1927-28, οι 7.464 ήταν κορίτσια (δηλ. σχεδόν το μισό) και το υπόλοιπο αγόρια. Όσον αφορά τα δημόσια δημοτικά σχολεία, από τους 656.425 μαθητές τα κορίτσια ανέρχονται σε 279.058 και τ'αγόρια σε 377.367. Τα στοιχεία της Στατιστικής Επετηρίδας του 1934 δείχνουν μία τάση διπλασιασμού στις μαθήτριες των νηπιαγωγείων και μία αντίστοιχη αύξηση στα Δημόσια Δημοτικά σχολεία.

✱ Μέση εκπαίδευση

Στη μέση εκπαίδευση η διαφοροποίηση στην πρόσβαση γίνεται εμφανής και η ψαλίδα μεγαλώνει. Ειδικότερα, όπως φαίνεται από τα στοιχεία: τα ανώτατα παρθεναγωγεία φιλοξένησαν 3.573 κορίτσια και τα γυμνάσια

δέχτηκαν 6.527 μαθήτριες και 29.066 μαθητές ενώ τα πρακτικά Λύκεια 186 μαθήτριες και 1.728 μαθητές. Αντίθετα οι μαθήτριες υπερτερούν αριθμητικά στα Διδασκαλεία Δημοτικής εκπαίδευσης και στα Διδασκαλεία Νηπιαγωγών ενώ μειονεκτούν σημαντικά στη συμμετοχή τους στην ειδική εκπαίδευση και στα Διδασκαλεία Μέσης Εκπαίδευσης. Από τα στοιχεία του 1934 αξιοσημείωτο είναι το γεγονός του διπλασιασμού των μαθητριών του Γυμνασίου.

✿ Ανώτερη εκπαίδευση

Η συμμετοχή των γυναικών στην Ανώτατη εκπαίδευση είναι σχεδόν μηδαμινή. Ενδεικτικά αναφέρουμε : σε σύνολο 6.399 φοιτητών /τριών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μόνο 563 ανήκαν στο γυναικείο φύλο ενώ στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης μόνο 32 σε σύνολο 151 και στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο οι φοιτήτριες ήταν μόνο 2 ανάμεσα σε 423 φοιτητές/τριες. Επίσης για τα Ακαδημαϊκά έτη 1837-1929, συγκρίνοντας τους πίνακες με ποσοτικά στοιχεία για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Πανεπιστημίου Αθηνών διαπιστώνουμε πως υπάρχουν σχολές από τις οποίες σχεδόν αποκλείονται οι γυναίκες (για παράδειγμα, η Θεολογική Σχολή) και άλλες στις οποίες η πρόσβαση τους ήταν ανύπαρκτη μέχρι το 1922 (Οδοντιατρική Σχολή). Συνολικά κατά τα ακαδημαϊκά έτη 1887-1929 φοίτησαν σε Πανεπιστημιακές Σχολές 1.794 φοιτήτριες ενώ κατά τα έτη 1837-1929 φοίτησαν 68.823 φοιτητές. Δηλαδή, από τα στοιχεία για τα ακαδημαϊκά έτη 1887-1929 (βλ. Πίνακες Β, Δ στο Παράρτημα) διαπιστώνουμε πως επί του συνόλου των φοιτητών/τριών μόνο το 3,2% αυτών ανήκουν στο γυναικείο φύλο ενώ οι φοιτητές προσεγγίζουν το

σύνολο (περίπου 96,8%!). Για την παραπάνω περίοδο η τριτοβάθμια εκπαίδευση φαίνεται πως ήταν πλήρως ανδροκρατούμενη!

Πίνακας 7									
Σχολεία	1926-1927			1927-1928			1928-1929		
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
Γυμνάσια	3 500	797	4.297	3.558	842	4.400	3.479	844	4.323
Πρακτικά Λύκεια	57	15	172	170	15	185	238	15	253
Διδασκαλεία Νηπιαγωγών	14	90	104	---	112	112	---	145	145
Διδασκαλεία Δημοτικής Εκπαίδευσης	323	565	888	474	697	1.171	491	534	1.025
Διδασκαλεία Μέσης Εκπαίδευσης	43	3	46	38	---	38	48	---	48

Εκτός από τα παραπάνω στοιχεία κατανομής των φοιτητών και των μαθητών κατά φύλα σημαντικά είναι και τα στοιχεία που αφορούν όσους έλαβαν απολυτήριο ή πτυχίο. Συγκεκριμένα: στη μέση εκπαίδευση το ποσοστό των μαθητριών που έλαβαν απολυτήριο από τα γυμνάσια αυξάνεται από το σχολικό έτος 1926-27 στο 1928-29 αλλά χωρίς αξιοσημείωτες μεταβολές. Αντίθετα ο αριθμός των μαθητριών που έλαβαν απολυτήριο πρακτικού λυκείου μένει ποσοτικά σταθερός (βλ. πίνακα7)

Τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία αποδεικνύουν το εύρος των εμποδίων που συνάντησε η γυναίκα στη Μεσοπολεμική Ελλάδα. Ειδικότερα, ο συνολικός πληθυσμός της εξελίσσεται ανοδικά περνώντας από δύο στάδια: 1) την προσάρτηση νέων εδαφών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και 2) την είσοδο μεγάλου προσφυγικού πληθυσμού μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Ο προσφυγικός πληθυσμός αποτελείται στο μεγαλύτερο μέρος του από γυναίκες, αφού, όπως είναι και ιστορικά γνωστό, μεγάλο τμήμα του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού θανατώθηκε από τον τουρκικό στρατό κατά την αιματοβαμμένη περίοδο των διωγμών των ελληνικών πληθυσμών από τα παράλια της Μ. Ασίας και τον Πόντο.

Από τα στοιχεία για τις αστικές και τις αγροτικές περιοχές αναδεικνύεται μία σημαντική διαφοροποίηση: μετά την οριστικοποίηση των μεταπολεμικών συνόρων το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού διαμένει στις αγροτικές περιοχές. Η κατάσταση αυτή αλλάζει μετά το 1922 όταν παρατηρείται αύξηση του αστικού πληθυσμού λόγω της συγκέντρωσης του προσφυγικού πληθυσμού σε αυτές τις περιοχές.

Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της Μεσοπολεμικής περιόδου είναι το πολύ υψηλό ποσοστό του αγράμματου πληθυσμού και κυρίως του γυναικείου. Από τα στοιχεία των απογραφών φαίνεται πως το 1870 το ποσοστό των αγράμματων γυναικών αγγίζει σχεδόν το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού με γνωστό εκπαιδευτικό επίπεδο. Τα ποσοστά αυτά, βέβαια, μειώνονται σταδιακά. Τα αντίστοιχα ποσοστά αγράμματων

γυναικών προσφύγων είναι μικρότερα, αφού οι μισοί περίπου εξ αυτών (άνδρες και γυναίκες) είναι εγγράμματοι.

Όσον αφορά τη γυναίκα στην εκπαίδευση κατά το Μεσοπόλεμο αλλά και κατά την προηγούμενη περίοδο διαπιστώνουμε ότι η πρόσβαση της στα διάφορα ιδρύματα της εποχής είναι δυσκολότερη από των ανδρών. Αριθμητική υπεροχή των μαθητριών σημειώνεται μόνο στα Διδασκαλεία Δημοτικής εκπαίδευσης και νηπιαγωγών, αφού μέσω αυτών στελεχώνονται τα δημοτικά σχολεία και τα νηπιαγωγεία με το απαραίτητο δυναμικό και από τα στοιχεία της απογραφής 1927-28 διαπιστώνουμε ότι το διδακτικό προσωπικό των νηπιαγωγείων απαρτίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από γυναίκες ενώ των δημοτικών πάνω από το ήμισυ.

Τέλος στην Ανώτατη εκπαίδευση η συμμετοχή των γυναικών είναι ασήμαντη, σχεδόν απαγορευτική. Συνολικά δηλαδή, διαπιστώνουμε έναν πολύπλευρο αποκλεισμό του γυναικείου φύλου από την απρόσκοπτη πρόσβασή του στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της εποχής. Λόγω των παραπάνω αναδύεται και η ανάγκη να αγωνιστεί το φεμινιστικό κίνημα της εποχής ενάντια στον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση που επιβραδύνει τη δυνατότητα ανάπτυξης των γυναικών και διεκδίκησης άλλων δικαιωμάτων όπως η ψήφος και η οικονομική τους ανεξαρτησία.

Ο αποκλεισμός της γυναίκας από την εκπαίδευση δημιουργεί τις προϋποθέσεις περιορισμού της στα του οίκου, χωρίς να της παρέχει τη δυνατότητα διεκδίκησης της συμμετοχής της στην αγορά εργασίας. Παραμένει, δηλαδή, εγκλωβισμένη στα στενά, «παραδοσιακά» όρια της οικογένειας όπου μέλημά της είναι η προσφορά στην πατρίδα υγιών τέκνων και η «σωστή» ανατροφή τους. Η έξοδος της γυναίκας από τον

οίκο, για ν' ασχοληθεί με τα κοινά και να εργαστεί, έμοιαζε για τα δεδομένα της εποχής εκείνης έως και ανήθικη, δημιουργώντας μια στρεβλωμένη εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας.⁵⁵

⁵⁵ Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου Μία ανθολογία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985 και Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002

6. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

6.1 Η εργασία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και το πλαίσιο λειτουργίας της αγοράς εργασίας

Οι δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι. στην Ελλάδα μπορούμε να πούμε ότι χαρακτηρίστηκαν από την ανάδυση νέων κοινωνικών στρωμάτων που δημιουργήθηκαν προς τα τέλη του 19^{ου} αι. λόγω κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών στην ελληνική ύπαιθρο ενώ οι δύο επόμενες δεκαετίες (1920-1940) σφραγίστηκαν από την προσπάθεια ενσωμάτωσης τους στο ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Καταλυτικό στοιχείο της παραπάνω διαδικασίας υπήρξε αναμφισβήτητα η παρουσία των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η άφιξη τους μετά το 1922 άνοιξε μια νέα σελίδα στην κοινωνική ιστορία της χώρας.

Η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων συνοδεύτηκε από τη διεύρυνση των δημογραφικών και βιομηχανικών μεγεθών και προκάλεσε αλλαγές και μετασχηματισμούς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, στη χωροταξική ανάπτυξη των πόλεων, στη στρατηγική του εργατικού κινήματος, στη στάση του κράτους απέναντι στα επιτακτικά κοινωνικά προβλήματα. Η σημασία της παρουσίας των προσφύγων στην εξέλιξη του «κοινωνικού ζητήματος» έγκειται σε δύο στοιχεία:

- I. για πρώτη φορά προμήθευσαν τις πόλεις με εργατικό δυναμικό χωρίς αγροτικούς δεσμούς και άρα χωρίς δυνατότητα επιστροφής στο χωριό

II. προκάλεσαν εμπλοκή στη διαδικασία εξόδου των γηγενών αγροτών, προσδίδοντας μια ιδιόμορφη χροιά στα χρόνια προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας⁵⁶.

Το ζητούμενο πλέον από την πλευρά του κράτους δεν ήταν μόνο η ενσωμάτωση των εξαθλιωμένων στρωμάτων των πόλεων, αλλά η δυνατότητα του αγροτικού χώρου να συγκρατήσει τα πληθυσμιακά του πλεονάσματα.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. Κεφάλαιο 5) ο συνολικός αριθμός των προσφύγων από την Μικρά Ασία που έφτασαν στην Ελλάδα έως τα μέσα της δεκαετίας του 1920 ξεπέρασε το 1.200.000 άτομα περίπου. Τρεις παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν σχετικά με την παρουσία του πληθυσμού αυτού:

- A) Όπως είδαμε, οι περισσότεροι πρόσφυγες συγκεντρώθηκαν στην Μακεδονία και τη Θράκη σε ποσοστό 61% συνολικά για λόγους ενίσχυσης του ελληνικού εθνικού στοιχείου σε αυτές τις περιοχές
- B) Ενίσχυσαν μια διαδικασία αστικοποίησης που είχε ξεκινήσει ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι.: ένας στους δύο πρόσφυγες εγκαταστάθηκε σε κάποιο μεγάλο αστικό κέντρο⁵⁷. Οι τρεις μεγαλύτερες πόλεις (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη) συγκέντρωσαν το 15% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού το 1928
- Γ) Η έλευση των προσφύγων δεν αντέστρεψε κάποια διαδικασία δημογραφικής μείωσης των γηγενών, αντίθετα η φυσική κίνηση του πληθυσμού στις αρχές του 20^{ου} αι. ήταν αυξητική. Ούτε από την άλλη

⁵⁶ Κ.Φουντόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζηϊώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας τον 20^{ου} αι.*, τόμος Β1 εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002 σελ. 295-296

⁵⁷ οπ. π., σελ. 296

ανανέωσε τις παραγωγικές ηλικίες 15-65 ετών περισσότερο από ό,τι συνέβαινε ήδη. Επηρέασε όμως αποφασιστικά την απασχόληση του γηγενούς πληθυσμού.

Η γενική τάση εξέλιξης των τομέων παραγωγής δείχνει ότι ο πλεονάζων γηγενής πληθυσμός εγκλωβίστηκε στο χώρο της γεωργίας. Όμως λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπισε ο τομέας αυτός (πολύ μικρός κλήρος, χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις, υψηλό κόστος) η αγροτική υπανάπτυξη διατηρήθηκε παρά τις προσπάθειες βελτίωσης. Αντίθετα η βιομηχανία παρέμεινε ένας στάσιμος τομέας της ελληνικής οικονομίας παρά τη συνεχή διεύρυνση του εργατικού δυναμικού. Κι αυτό γιατί η εισροή των προσφύγων στις πόλεις δεν προκάλεσε μια απότομη αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης. Σύμφωνα με τη Γ.Σ.Υ.Ε κατά την περίοδο 1920-28 οι πρόσφυγες συνέβαλαν στην αριθμητική διεύρυνση του εργατικού δυναμικού στη βιομηχανία κατά 82% ενώ οι γηγενείς μόνο κατά 17%⁵⁸.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η έλευση των προσφύγων ανέτρεψε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε ως τότε η αγορά εργασίας, αφού αποθάρρυνε τη μετακίνηση των γηγενών αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα την ίδια περίοδο. Γενικότερα για το εργατικό δυναμικό η αύξηση των προσφύγων σήμαινε αύξηση και σταθεροποίηση του: δηλαδή διεύρυνε το αριθμητικό μέγεθος του εργατικού πληθυσμού όμως δεν φαίνεται να προκάλεσε κάποια ποιοτική αλλαγή στην προϋπάρχουσα δομή της ελληνικής βιομηχανίας.

Με άλλα λόγια η οικονομική δομή δεν αλλάζει για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό μετά το 1922. Αυτό που αλλάζει είναι το ιστορικό

⁵⁸ οπ.π., σελ.297

πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί και οδηγεί την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας σε νέες κατευθύνσεις.

6.2. Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Η είσοδος της γυναίκας στην αγορά εργασίας σχετίζεται με την εξάπλωση των μισθωτών σχέσεων εργασίας και εμφανίζεται σε εκείνες τις χώρες που συγκεντρώνουν σε κάποια ορισμένη ιστορική περίοδο τους απαραίτητους όρους για την εκκίνηση της. Στην Ελλάδα, η διαδικασία αυτή ξεκινά πιο αργά από ότι στις άλλες χώρες, μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, για να γνωρίσει κάποια σχετική διεύρυνση τον επόμενο. Η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας συνεπάγεται νέους τύπους σχέσεων ανάμεσα στα φύλα, έξω από την οικογένεια όπου και είναι ο πρωτογενής τόπος συνάντησης τους.

Οι απαρχές της γυναικείας απασχόλησης δεν βρίσκονται στον 20^ο αι. κι αυτό, γιατί οι γυναίκες δούλευαν πάντα στο χωράφι, στο σπίτι ή στο εργαστήρι. Η εξάπλωση όμως των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ο διαχωρισμός του χώρου δουλειάς από τον τόπο κατοικίας και η μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα είναι ιστορικά φαινόμενα με συνέπειες στην εργασία των γυναικών. Όμως το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της εργασίας, εκείνο που έμεινε συνδεδεμένο με το νοικοκυριό και την οικιακή εργασία ή ενσωματώθηκε στην οικογενειακή επιχείρηση αποσιωπήθηκε από την ορολογία της σύγχρονης στατιστικής: νοικοκυρές και «συμβοηθούντα μέλη» έχουν υπαχθεί στον «μη ενεργό πληθυσμό». ⁵⁹ Η εργασία των γυναικών κατέληξε να ταυτίζεται με τη «μισθωτή εργασία», τη μόνη που μετρείται,

⁵⁹ Εφη Αβδελά,, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους Θηλυκού*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1990 σελ 16

πληρώνεται και εντάσσεται στο πλαίσιο της εκχρηματισμένης οικονομίας. Έτσι το μεγαλύτερο μέρος της γυναικείας δραστηριότητας (δηλ. η οικιακή εργασία) παρέμεινε όχι μόνο απλήρωτη αλλά και κοινωνικά αφανής.

Η μισθωτή εργασία στην Ελλάδα το 19^ο αι. δεν γνώρισε την εξάπλωση που χαρακτηρίζει άλλες ευρωπαϊκές οικονομίες. Η αγροτική δομή της ελληνικής οικονομίας, η αργή εκβιομηχάνιση και η σχετικά περιορισμένη ανάπτυξη των πόλεων δεν επέτρεψαν μεταξύ των άλλων να δημιουργηθούν οι συνθήκες που θα ευνοούσαν την μαζική είσοδο του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας, όπως λίγο-πολύ συνέβη στις κεντρικές δυτικό - ευρωπαϊκές χώρες. Οι περισσότερες ελληνίδες είναι αγρότισσες (στοιχεία για την κατηγορία αυτή έχουμε το 1928) και η δραστηριότητά τους εντάσσεται στην οικονομία της αυτοκατανάλωσης και του χαμηλού βαθμού καταμερισμού της εργασίας. Στην πόλη οι γυναίκες που ανήκουν στα νέα μεσαία στρώματα συμμετέχουν σε μια κοινωνική οργάνωση με αστικά χαρακτηριστικά: πρόκειται για αφοσιωμένες μητέρες, πιστές συζύγους που φροντίζουν τα του οίκου τους. Όσες γυναίκες είναι αναγκασμένες να κερδίσουν τα προς το ζήν, έχουν μόνη δυνατότητα να γίνουν υπηρέτριες, μαίες, εργάτριες ή δασκάλες.

Οι μαίες και οι υπηρέτριες είναι επαγγελματικές κατηγορίες για τις οποίες διαθέτουμε τις λιγότερες πληροφορίες. Από τα επαγγέλματα της πόλης είναι εκείνα που συνδέονται περισσότερο με την ύπαιθρο: οι μαίες με την πρακτική τους και οι υπηρέτριες λόγω της καταγωγής τους. Για τις τελευταίες γνωρίζουμε ότι ήταν νέες κοπέλες που έρχονταν στην πόλη, για να ξεφύγουν από τη φτώχεια του χωριού ή για να φτιάξουν προίκα. Φαίνεται εξάλλου ότι

δεν έπαιρναν μισθό αλλά ο εργοδότης είχε την υποχρέωση να τις προικίσει σε περίπτωση γάμου ή έστελνε τα χρήματα στην οικογένεια τους⁶⁰.

Η βιομηχανία απασχολεί γυναίκες – όπως και παιδιά – από τη δεκαετία του 1860. Το 1876 οι γυναίκες είναι ήδη πλειοψηφία στα υφαντήρια , μεταξουργεία και στα εργαστήρια ραπτικής.⁶¹ Από νωρίς ανακύπτουν ζωηρές συζητήσεις για τις συνθήκες εργασίας με κεντρικό θέμα τη νομοθεσία περί προστασίας της υγείας τους και της εξασφάλισης της δυνατότητας να εκπληρώνουν το λειτούργημα της μητρότητας.

Έτσι το επάγγελμα της δασκάλας το 19^ο αι. είχε μεγάλη σημασία για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων: τους επέτρεπε να έχουν πρόσβαση στη γνώση και οικονομική ανεξαρτησία. Όπως έδειξε και η Ε. Βαρίκα, το επάγγελμα της δασκάλας «προσέφερε στις γυναίκες όχι μόνο ένα μέσο επιβίωσης αλλά και διάφορες δυνατότητες κοινωνικής ένταξης και βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης⁶²».

Απέναντι στη νέα πραγματικότητα, αυτή της εισόδου της γυναίκας στην αγορά εργασίας, οι αντιδράσεις δεν είναι πάντοτε θετικές. Από τη μια, οι φεμινίστριες διεκδικούν για τις γυναίκες καλύτερες συνθήκες εργασίας και κηρύσσουν την ανάγκη της θεσμοθέτησης των όρων προστασίας και προνοιακής πολιτικής, από την άλλη, η εργασία των γυναικών λ.χ στα εργοστάσια συνδέεται με την ανηθικότητα και τις αρνητικές επιδράσεις της εκφυλισμένης –αλλά και εκμηχανισμένης - Ευρώπης. Ακόμα και η δασκάλα γίνεται στόχος επιθέσεων και αντικείμενο διακωμώδησης.

⁶⁰ Ε.Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους Θηλυκού*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1990 σελ.16-18

⁶¹ οπ.π, σελ. 20

⁶² Ε.Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, εκδ.Κατάρτι Β έκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 232.

Η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αι. είναι ακόμα σε μεγάλο βαθμό κοινωνικά παραδοσιακή⁶³ και δεν επιτρέπει την δημιουργία των συνθηκών εκείνων που χαρακτηρίζουν όσες χώρες διανύουν ήδη τον αιώνα της βιομηχανικής επανάστασης. Το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που παρατηρούνται στην Ελλάδα έχουν ως αποτέλεσμα την αναπροσαρμογή του παραδοσιακού τύπου για την κοινωνική θέση της γυναίκας, ώστε να συμβαδίζει με την ένταξη τους στην αγορά εργασίας. Όμως το γεγονός ότι οι γυναίκες αποτελούν συστατικό στοιχείο της αγοράς εργασίας δεν προκάλεσε σε κανένα επίπεδο ριζικό μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων. Αν και η έξοδος των γυναικών από τον οίκο και η είσοδός τους στην αγορά εργασίας - λόγω οικονομικών αναγκών - μπορεί να τους προσέφερε τη δυνατότητα κάποιας οικονομικής αυτοδυναμίας, οι αποδοχές τους αφενός αναγνωρίζονταν ως βοηθητικές και συμπληρωματικές του οικογενειακού εισοδήματος και αφετέρου δεν λειτούργησαν πολλαπλασιαστικά ως ποιοτικός παράγοντας βελτίωσης της κοινωνικής θέσης. Βασικός προορισμός της γυναίκας παραμένει ο γάμος και η μητρότητα και ιδανική κοινωνική κατάσταση η έξοδος από τη μισθωτή εργασία και η αφοσίωση στα «οικιακά».

Στην πραγματικότητα οι συνθήκες που συναντούν οι γυναίκες του μεσοπολέμου στην αγορά εργασίας συνδέονται άμεσα με τη θέση τους στην κοινωνία των πολιτών: την ίδια περίοδο στην Ελλάδα δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα (το 1952 αποκτούν πλήρες δικαίωμα ψήφου) και εξομοιώνονται από το νόμο με το καθεστώς των ανηλίκων. Η θεσμική ανισότητα λειτουργεί

⁶³ Σύμφωνα με την Αύρα Θεοδοροπούλου, *Ο αγώνας της γυναίκας*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1923, «Ο μεγαλύτερος εχθρός είναι η συνήθεια, η **παράδοση** (έμφαση δική μας), με την ψυχική ραστώνη που δημιουργεί και που το μεγαλύτερο θύμα της είναι η ίδια η γυναίκα ... Άλλοι εχθροί της γυναίκας είναι το οργανωμένο κράτος και τα διάφορα αστικά κόμματα. Ακόμα και τα προοδευτικά, μόλο που βάζουν τη χειραφέτηση στο πρόγραμμά τους, δεν είναι πάντα πολύ ευνοϊκά στο κίνημα.»

διττά: καθιερώνει και συγχρόνως νομιμοποιεί τις ανισότητες στις σχέσεις εργασίας⁶⁴. Επίσης ο ανειδίκευτος ή υπερεξειδικευμένος χαρακτήρας της γυναικείας εργασίας έχει την αφετηρία του έξω από τις μισθωτές σχέσεις, στην οικογένεια.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός της επιρροής της εισροής του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού της Μ. Ασίας και της ανάμειξης του με το γηγενή πληθυσμό. Κατά την Ι. Αυδή –Καλκάνη, το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών αυτών προερχόταν από τα αστικά κέντρα της Πόλης και της Σμύρνης όπου οι γυναίκες συμμετείχαν ενεργότερα στην υπεράσπιση των δίκαιων αιτημάτων τους. Οι γυναίκες αυτές, με μεγαλύτερες γνώσεις στη δουλειά, μπαίνουν ευκολότερα στην παραγωγή και στα διάφορα επαγγέλματα. Περισσότερο εξελιγμένες, δίνουν ώθηση και στις ντόπιες να πιστέψουν στον εαυτό τους. Εργαζόμενες πλέον την εποχή αυτή δεν είναι μόνο γυναίκες που προέρχονται από την εργατική τάξη, αλλά όλο και περισσότερες αστές. Γι' αυτές η κατάσταση είναι τραγική γιατί δίχως να έχουν κάποια υποδομή αναγκάζονται να απασχολούνται σε δουλειές που μέχρι τώρα έκαναν μόνο οι γυναίκες των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁶⁵

Στην προσπάθεια μας να αποσαφηνίσουμε τη γυναικεία απασχόληση στο Μεσοπόλεμο θεωρούμε σκόπιμο να αναλύσουμε κάποια από τα χαρακτηριστικά στοιχεία που παρουσιάζει την περίοδο αυτή. Κατ' αρχάς, σε αντίθεση με τα μικρά εργαστήρια που χρησιμοποιούσαν την ειδικευμένη ανδρική εργασία, οι μεγάλες επιχειρήσεις, κυρίως του κλάδου της υφαντουργίας και του καπνού, απασχολούσαν γυναίκες.⁶⁶ Κοινό

⁶⁴ Ε.Αβδελά, οπ.π., σελ.58-59

⁶⁵ Αυδή-Καλκάνη Ιρ. , *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, εκδ. Παπαζήση , Αθήνα 1978 σελ.32-33

⁶⁶ Όπως φαίνεται από τον **πίνακα Γ και γράφημα 4.1 (Παράρτημα)** , στις νεαρές ηλικίες (κάτω των 20 ετών και έως τα 25 έτη) οι γυναίκες υπερεπηρεάζουν αριθμητικά στην **καπνοβιομηχανία** , που αποτελεί

χαρακτηριστικό αυτών των κλάδων είναι πως σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου δεν σταμάτησαν να απασχολούν γυναικείο εργατικό δυναμικό. Κι αυτό επειδή η γυναικεία εργασία διέθετε ορισμένα χαρακτηριστικά που έκαναν τους επιχειρηματίες να τις προτιμούν και να προσαρμόζουν την οργάνωση της παραγωγής πάνω σε αυτά. Το πρώτο στοιχείο της γυναικείας εργασίας είναι η χαμηλή τιμή της που δεν επηρεαζόταν από την μεγάλη ζήτηση. Οι γυναίκες πάντα αμείβονταν λιγότερο από τους άντρες συναδέλφους τους, ακόμα και όταν η εργασία τους ήταν εξειδικευμένη, αφού τα εισοδήματα που κέρδιζαν, θεωρούνταν συμπληρωματικά ως προς τον οικογενειακό, ήτοι αντρικό, προϋπολογισμό.

Το δεύτερο στοιχείο της γυναικείας απασχόλησης αφορά την τάση για γρήγορη αποχώρηση από την εργασία στο εργοστάσιο.⁶⁷ Συνήθως εργάζονταν μέχρι να επιτύχουν ένα επιθυμητό εισόδημα – στόχο, που μπορεί να ήταν είτε η συγκέντρωση χρημάτων για την προίκα τους είτε η συμπλήρωση του οικογενειακού εισοδήματος με ένα ορισμένο αριθμό ημερομισθίων. Όμως το στοιχείο της γρήγορης αποχώρησης δεν σημαίνει ότι αποσύρονταν διαπαντός. Επρόκειτο για περιοδική είσοδο και έξοδο των γυναικών από την αγορά εργασίας που καθορίζονταν από τη στρατηγική επιβίωσης των εργατικών νοικοκυριών. Αν, δηλαδή, παρουσιαζόταν και πάλι συγκυριακά η ανάγκη, τότε η γυναίκα αναλάμβανε ξανά το άγχος της μισθωτής εργασίας.

Το τρίτο στοιχείο της γυναικείας εργασίας που πιθανό συνδεόταν με τον προσωρινό χαρακτήρα της παραμονής τους στα εργοστάσια ήταν το

έναν ακμάζοντα κλάδο με «καλοπληρωμένες» θέσεις για αυτές σε σχέση με τις άλλες του μεταποιητικού τομέα

⁶⁷ Κ.Φουντόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» ο.π. 303

γεγονός ότι συχνά εργαζόταν μαζί με τα παιδιά τους. Από τη μια η παντελής έλλειψη προνοιακής πολιτικής και από την άλλη η παρότρυνση από το εργοστάσιο να έχουν δίπλα τους τα παιδιά τους, ώστε να τα προσέχουν και να τις βοηθούν οδήγησαν στην διαμόρφωση αυτού του στοιχείου. Από την τακτική αυτή ευνοούνταν οι εργοδότες οι οποίοι έτσι εξασφάλιζαν, δωρεάν μάλιστα, επιπλέον ανειδίκευτο προσωπικό.

Όμως η οικονομική συμπεριφορά των γυναικών – εργατών είχε και τις αρνητικές πλευρές της για τους εργοδότες. Η κυριότερη ήταν ότι η αναχώρηση τους από το εργοστάσιο γινόταν ανά πάσα στιγμή και αυτό δημιουργούσε πρόβλημα στους εργοδότες οι οποίοι επιθυμούσαν μεν την ανανέωση του εργατικού δυναμικού αλλά την ήθελαν σε τακτά χρονικά διαστήματα, ώστε να μην προκαλούνται προβλήματα στον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων τους. Επίσης οι γυναίκες συχνά δεν δίσταζαν να μετακινηθούν, αν έβρισκαν αλλού απασχόληση με καλύτερη αμοιβή ή πιο ξεκούραστη εργασία: η επιλογή ήταν βασικό στοιχείο της γυναικείας εργασίας⁶⁸.

Όπως θα διαπιστώσουμε στην επόμενη ενότητα από τα δεδομένα της απογραφής του 1930 στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου δεν υπήρχαν δύο αγορές εργασίας: μια ανδρική και μια γυναικεία αλλά υπήρχε μια κάθετη κατανομή εργασίας. Δηλαδή, οι γυναίκες μπορούσαν να αναζητήσουν εργασία σε όλους τους επαγγελματικούς κλάδους. Ωστόσο η ενσωμάτωση τους στην αγορά εργασίας δεν έγινε τελικά με οικονομικούς όρους αλλά βάσει των κοινωνικών αντιλήψεων για το ρόλο της γυναίκας

⁶⁸ Κ.Φουντανόπουλος, *οπ.π.*, σελ.303-305

στην κοινωνία (το μητρικό ρόλο, το συζυγικό και τη σχέση τους με τον
οίκο). Οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις και οι ανισότητες των δύο
φύλων δεν είναι ανεξάρτητα συστήματα κοινωνικών σχέσεων. Συνεπώς οι
εργοδότες επηρεάζονταν από τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις για το
ποια εργασία μπορούν να κάνουν οι γυναίκες και ποια όχι. Ήταν καλές για
δευτερεύουσες ασχολίες, όχι όμως για θέσεις ευθύνης στην παραγωγική
αλυσίδα και γι' αυτό εποπτεύονταν πάντα από την ειδικευμένη αντρική
παρουσία. Η γυναικεία εργασία δεν αναγνωριζόταν ως ειδικευμένη όχι
γιατί δεν είχε στοιχεία επιδεξιότητας, αλλά επειδή εκτελούνταν από
γυναίκες⁶⁹.

Τέλος και σε σχέση με την «φυσική κατανομή» της εργασίας, την
λεγόμενη έμφυλη κατανομή, η Α. Θεοδωροπούλου τονίζει ότι «ο άντρας
είναι καμωμένος για τη δημόσια ζωή, η γυναίκα για το σπίτι. Αυτή είναι η
τάξη των πραγμάτων σύμφωνα με την παράδοση. Ο νόμος της ζωής
όμως είναι μία αδιάκοπη μετακίνηση από την παράδοση.» Και συνεχίζει
σχολιάζοντας τη σχέση εργασιακής και πολιτικής χειραφέτησης της
γυναίκας: « (...) βέβαια υπάρχουν εργασίες που ταιριάζουν περισσότερο
στη γυναίκα, κι άλλες πάλι στον άντρα, σύμφωνα με μερικές ξεχωριστές
ικανότητες, που μπορεί νάχη κάθε φύλο, το ένα περισσότερη δύναμη, το
άλλο λεπτότητα και επιτηδειότητα. Όμως τι σχέση μπορεί νάχη αυτό με την
πολιτική χειραφέτηση της γυναίκας, και για ποιο λόγο ένας χτίστης έχει
περισσότερα δικαιώματα στην πολιτεία από μια μοδίστρα, ή ένας
σκουπιδιάρης από μία ανυφάντρα; (...)»⁷⁰

⁶⁹ οπ.π σελ 306

⁷⁰ Αύρα Θεοδωροπούλου, *Ο αγώνας της γυναίκας*, Φεμινιστική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1923

6.3: Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑ μέσα από στατιστικά δεδομένα

Ο αριθμός των γυναικών που συμμετέχουν στις μισθωτές σχέσεις παραγωγής διευρύνεται αισθητά από τις αρχές του 20^{ου} αι⁷¹.

Κατανομή του πληθυσμού ηλικίας 10 ετών και άνω κατά κατηγορία επαγγελματιών		ΠΙΝΑΚΑΣ 8	
Κατηγορία επαγγελματιών	αμφότερων φύλων	άρρενες	θήλεις
		ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1907	
Γεωργία	260.826	255.618	5.178
Βιομηχανία	123.561	103.853	1.708
Προσωπικά Υπηρεσία	33.862	14.494	19.458
Δημόσια Υπηρεσία	32.376	32.231	145
Μη δηλώσαντ.επαγγ.& άνευ επαγγέλματος	1.187.026	233.214	903.812
		ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1920	
Γεωργία	794.110	695.117	98.963
Βιομηχανία	295.210	231.558	58.652
Προσωπικά Υπηρεσία	52.096	19.414	32.642
Δημόσια Υπηρεσία	48.753	26.421	2.332
Ανευ επαγγέλματος(Εισοδηματίες, συνταξιούχοι, σπουδαστές, γυναίκες απασχολούμενες στα οικιακά κλπ)	2.050.767	399.251	1.651.516

⁷¹ Σύμφωνα με την Ε. Αβδελά, Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους, οπ.π σελ 33 « κάθε απογραφή χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια, για να ορίσει τον ενεργό πληθυσμό και αυτό επηρεάζει σημαντικά την κατάταξη των γυναικών Έτσι τα στατιστικά στοιχεία της εποχής δεν αποτυπώνουν πάντα την πραγματικότητα, ούτε είναι συγκρίσιμα διαχρονικά τα ποσοστά που αναφέρονται στη συμμετοχή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού στο σύνολο του γυναικείου πληθυσμού ή στην κατανομή του γυναικείου ενεργού πληθυσμού κατά κατηγορίες επαγγελματιών.»

Μη δηλώσαντ.επαγγ.	256.957	132.301	124.656
		ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1928 (πρόσφυγες)	
Γεωργία	242.569	147.139	95.439
Βιομηχανία	114.512	78.424	33.088
Προσωπικά Υπηρεσίες	13.861	56	6.0 7.808
Δημόσιες Υπηρεσίες	4.993	86	4.2 617
Μη δηλώσαντ.επαγγ.	73.604	40.928	32.676
Ανευ επαγγέλματος	340.976	56.565	284.411
		ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1928 (ολικός πληθυσμός)	
Γεωργία	1.293.398	858.775	434.623
Βιομηχανία	429.831	339.119	99.712
Προσωπικά Υπηρεσίες	57.579	29.193	37.337
Δημόσιες Υπηρεσίες	44.472	42.051	2.421
Ανευ επαγγέλματος	2.069.212	393.351	1.675.858
Μη δηλώσαντ.επαγγ.	330.430	190.581	139.849

Εκτός από τον πρωτογενή τομέα (γεωργία-κτηνοτροφία-αλιεία) ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνται σε διάφορους κλάδους της οικονομίας εμφανίζεται σημαντικά αυξημένος την περίοδο 1907-1928. Ειδικότερα παρατηρούμε ότι η αύξηση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού μεταξύ 1907-1920 και 1920-1928 είναι μεγαλύτερη από την αντίστοιχη αύξηση του ενεργού πληθυσμού γενικά (την περίοδο 1907-1920 είναι 62,8 % για τις γυναίκες και 50,5% για το συνολικό πληθυσμό ενώ την περίοδο 1920-1928 είναι αντίστοιχα 35,4 % και 28,7 %). Σημαντική είναι επίσης και

η συμμετοχή των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής στην αύξηση που παρατηρείται το 1928. Τέλος, για ολόκληρη την περίοδο 1907-1928 η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης είναι κατά 11,3 % μεγαλύτερη από την αύξηση της απασχόλησης γενικά⁷².

Στην αρχή του 20^{ου} αι. οι γυναίκες απασχολούνται σε συγκεκριμένες θέσεις, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, όπως υπηρέτριες, δασκάλες και μαίες. Ωστόσο παρατηρούμε πως βαθμιαία και άλλοι κλάδοι προσελκύουν όσες γυναίκες αναζητούν αμειβόμενη εργασία. Αισθητή είναι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην βιομηχανία: 16% το 1907 , αυξάνεται σε 20 % το 1920 για να φτάσει το 23,2 % το 1928. Όπως διαπιστώσαμε στην προηγούμενη ενότητα, τα πρώτα εργοστάσια και εργαστήρια απασχολούν εργάτριες ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι., αν και η εκβιομηχάνιση αφενός και η άφιξη των προσφύγων αφετέρου παίζουν αποφασιστικό ρόλο τη δεκαετία 1920-1930 για την επέκταση της συμμετοχής τους στη βιομηχανική εργασία.

Μολονότι η διαδικασία ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας διαφοροποιείται ιστορικά σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, η αύξηση του αριθμού των γυναικών στην βιομηχανία συμβαδίζει με ένα φαινόμενο εξίσου σημαντικό και κοινό σε πολλές ευρωπαϊκές κοινωνίες: η τάση να στρέφονται προς τον τριτογενή τομέα όλο και περισσότερες γυναίκες⁷³. Την ίδια περίοδο παρατηρείται συγκέντρωση του γυναικείου εργατικού δυναμικού σε συγκεκριμένους κλάδους του δευτερογενούς τομέα παραγωγής όπως κλωστοϋφαντουργία, καπνοβιομηχανία, χαρτοποιία. Οι γυναίκες που αναγκάζονται να εργαστούν σε εργοστάσια ή βιοτεχνίες

⁷² Ε.Αβδελά, οπ.π σελ.35

⁷³ Ε.Αβδελά, οπ.π. σελ.37

καταλαμβάνουν κυρίως θέσεις που δεν απαιτούν ειδίκευση ή μαθητεία και τους αποδίδουν άμεσα χαμηλά ημερομίσθια. Γίνονται κυρίως ανειδίκευτες εργάτριες και χρησιμοποιούνται σε ορισμένες θέσεις της παραγωγικής εργασίας. Μόνο λίγες γυναίκες είναι ειδικευμένες και απασχολούνται περισσότερο στην κλωστοϋφαντουργία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε κάποιες πτυχές του όρου «ανειδίκευτη εργασία» που σχετίζονται με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας και όχι μόνο με τον κοινωνικό καταμερισμό. Η υποτιθέμενη έλλειψη ειδίκευσης της γυναικείας μισθωτής εργασίας δεν ανταποκρίνεται εξ ολοκλήρου στην πραγματικότητα: κρύβει συχνά μαθητεία που δεν αναγνωρίζεται, μιας και πραγματοποιείται στην οικιακή σφαίρα και αποδίδεται στις «γυναικείες φυσικές ιδιότητες». Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτουν κάποια ,λεγόμενα, «γυναικεία επαγγέλματα» όπως της δασκάλας, της μοδίστρας, της νοσοκόμας ή της γραμματέως που ονομάζονται έτσι λόγω της σχέσης τους με την «γυναικεία φύση» και όχι λόγω του καταμερισμού που αντανακλούν. Επίσης κύριο χαρακτηριστικό της δουλειάς στο εργοστάσιο είναι η ορθολογική οργάνωση της εργασίας. Στο πλαίσιο του καταμερισμού της εργασίας, τόσο τεχνικού όσο και έμφυλου, αναθέτουν στις γυναίκες τις πιο αποσπασματικές και επαναλαμβανόμενες εργασίες που αντιστοιχούν τόσο στους χαμηλούς μισθούς και την εκμηχάνιση της παραγωγής αλλά και στη νέα παραγωγική διαδικασία που απαιτεί εργατικό δυναμικό χωρίς αντιστάσεις. Όμως η επανάληψη, ο καταμερισμός, η πειθαρχία και η επιδεξιότητα που απαιτεί

το εργοστάσιο από τις γυναίκες είναι επίσης «ιδιότητες» που αποκτούν με την μαθητεία στην οικιακή εργασία⁷⁴.

Σχετικά με τον τομέα των υπηρεσιών πρέπει να επισημάνουμε ότι ο όρος αυτός χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του τριτογενή τομέα. Σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι οι απογραφές του 1907, 1920 και 1928 περιλαμβάνουν τις εξής κατηγορίες επαγγελμάτων: μεταφορές και συγκοινωνία, πίστη, εμπόριο, προσωπικές υπηρεσίες, ελεύθερα επαγγέλματα και δημόσιες υπηρεσίες⁷⁵. Η συμμετοχή των γυναικών στον τομέα αυτό δεν είναι τόσο μεγάλη όσο στην βιομηχανία, αν και η παρουσία τους αυξάνεται σταθερά μέσα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αι. Εξαίρεση αποτελούν οι υπηρέτριες που διαφέρουν σημαντικά από τα υπόλοιπα επαγγέλματα που απασχολούνται γυναίκες. Από τα στοιχεία του πίνακα 8 διαπιστώνουμε ότι μεταξύ 1907 –1928 αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνται στις προσωπικές υπηρεσίες όσο και το ποσοστό τους σε σχέση με εκείνο των ανδρών. Είναι η μόνη κατηγορία όπου οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερες και μάλιστα σε συνεχή αύξηση έως το 1928. Ειδικότερα το 1907 19.458 γυναίκες απασχολούνται στον κλάδο αυτό, δηλαδή το 57,5 % των γυναικών σε σχέση με το σύνολο, το 1920 απασχολούνται πάνω από 23.500 γυναίκες, δηλ. 62,7 %, και το 1928 64,9 %. Την ίδια περίοδο μειώνεται σημαντικά το ποσοστό που αντιπροσωπεύει το επάγγελμα της υπηρέτριας στο σύνολο των επαγγελμάτων που δηλώνουν οι γυναίκες: 37,1 % του γυναικείου ενεργού πληθυσμού είναι υπηρέτριες το 1907, 14,9 % το 1920 και μόλις 5,9 % το 1928 (τα αντίστοιχα ποσοστά των ανδρών διαμορφώνονται αντίστοιχα σε

⁷⁴ Ε.Αβδελά, οπ.π. σελ.38

⁷⁵ οπ.π. σελ.42

2,3%, 1,4% και 1,1%). Φαίνεται λοιπόν καθαρά η σημασία που αποκτούν για τη μισθωτή εργασία των γυναικών άλλοι κλάδοι δραστηριοτήτων αλλά και η υποβάθμιση ορισμένων παραδοσιακών γυναικείων επαγγελμάτων. Πράγματι στην Ελλάδα οι νέες γυναίκες προτιμούν όλο και περισσότερο διαφορετικές δουλειές, για να ζήσουν. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την αύξηση την ίδια περίοδο του αριθμού των οικογενειών με μέσο εισόδημα που απασχολούν μια μόνο υπηρέτρια φαίνεται να οδήγησε στη μείωση της μέσης ηλικίας των υπηρετριών⁷⁶.

Ωστόσο το σημείο διάκρισης ανάμεσα στα διάφορα επαγγέλματα που υπάγονται στον τομέα των υπηρεσιών και τις προσωπικές εργασίες έγκειται στην κοινωνική θέση των γυναικών που απασχολούνται σε αυτές. Γιατί από τη μια έχουμε τις γυναίκες αγροτικών οικογενειών που απασχολούνται ως υπηρέτριες (προσωπικές υπηρεσίες) ενώ από την άλλη την πρόσβαση στις διάφορες θέσεις που προσφέρει ο κλάδος των υπηρεσιών έχουν μόνο οι γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Κι αυτό επειδή οι θέσεις αυτές απαιτούν συγκεκριμένα προσόντα και επί το πλείστο ορισμένο επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η ανοδική τάση συγκέντρωσης των γυναικών στις υπαλληλικές θέσεις.

Στην Ελλάδα το γεγονός ότι η υπαλληλία απορροφά όλο και μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, σχετίζεται με την διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων και την αυξανόμενη προσφορά εργασίας από τα στρώματα αυτά. Οι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτή την αυξημένη προσφορά μπορούν να συνοψιστούν

⁷⁶ Ε.Αβδελά, οπ.π, σελ.42-43

στους εξής: εξάπλωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών, υψηλό ποσοστό γυναικών με οικογενειακές υποχρεώσεις ανάμεσα στους πρόσφυγες, ανάπτυξη της ιδιωτικής και δημόσιας υπαλληλίας, οικονομική κρίση και αργότερα ο πόλεμος μαζί με την ανασφάλεια της απασχόλησης που δημιούργησε⁷⁷.

Μερικά από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των γυναικών υπαλλήλων είναι: η μικρή τους ηλικία – όπως συμβαίνει και στις εργάτριες – και το ότι παραμένουν στην εργασία περισσότερο αντίθετα από αυτές. Οι περισσότερες είναι ανύπαντρες (60 % το 1928)⁷⁸ ενώ το ποσοστό των προσφύγων γυναικών είναι σημαντικό (23 % την ίδια χρονιά). Δουλεύουν κατά κανόνα από οικονομική ανάγκη σε θέσεις που δεν απαιτούν πολυετή κατάρτιση και που αντιστοιχούν στο σχετικά χαμηλό επίπεδο μόρφωσης που τις χαρακτηρίζει. Οι εργασίες αυτού του είδους τους επιτρέπουν να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα και να αποταμιεύουν κάποιο ποσό για την προίκα ενώ συγχρόνως θεωρούνται κοινωνικά αξιοπρεπείς. Όπως συμβαίνει και με τις εργάτριες, οι γυναίκες υπάλληλοι εγκαταλείπουν την εργασία τους με το γάμο, ακόμα και όταν δεν το επιβάλλουν οι κανονισμοί. Προς το τέλος της δεκαετίας του 1930 παρατηρείται όλο και συχνότερα ο συνδυασμός γάμου και εργασίας, ώσπου να γεννηθούν τα πρώτα παιδιά. Οι λόγοι στους οποίους οφείλεται αυτή η εξέλιξη είναι κυρίως η οικονομική κρίση και η ανασφάλεια που δημιουργούν οι συνθήκες πολέμου. Τέλος, οι γυναίκες υπάλληλοι είναι τις περισσότερες φορές κατώτερες στην επαγγελματική ιεραρχία και οι πιο κακοπληρωμένες: όπως αναφέρει η Ε. Αβδελά , το 1928 ο μισθός τους

⁷⁷ Ε.Αβδελά, οπ.π. σελ.44

⁷⁸ Γ.Σ.Υ.Ε Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος 1930, Αθήνα 1931

δεν ξεπερνά κατά μέσο όρο το 53 % του ανδρικού μισθού⁷⁹. Όπως θα δούμε παρακάτω, μόνο στον δημόσιο τομέα δεν υπάρχει τυπικά διάκριση στις αμοιβές ανδρών και γυναικών.

Στις ιδιωτικές επιχειρήσεις οι γυναίκες προσλαμβάνονται ως δακτυλογράφοι, λογίστριες, ταμίες, πωλήτριες ή καθαρίστριες. Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για τις γυναίκες τραπεζικούς υπαλλήλους, των οποίων η εργασία χρονολογείται από το 1910 και χαρακτηρίζεται από πληθώρα ανισοτήτων και από τον περιορισμό τους σε θέσεις βοηθητικού προσωπικού (π.χ δακτυλογράφοι και γραφείς). Η εξέλιξη τους στην ιεραρχία είναι περιορισμένη, πληρώνονται πολύ λιγότερο από τους άνδρες και εξαρτώνται από την καλή ή κακή διάθεση των ανδρών ανωτέρων τους. Ολοκληρώνοντας το πλέγμα των εμποδίων που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες τραπεζικοί υπάλληλοι στην εργασία τους πρέπει να επισημάνουμε ότι από το 1930 ο γάμος συνιστά λόγο απόλυσης για τις εργαζόμενες στην Ε.Τ.Ε⁸⁰.

Στο Δημόσιο τομέα οι γυναίκες υπάλληλοι είναι συνήθως τηλεφωνήτριες, δακτυλογράφοι, νοσοκόμες, εκπαιδευτικοί, καθαρίστριες και χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι γραφείου χωρίς ειδίκευση. Σημειωτέον ότι μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 δεν έχουν δυνατότητα προαγωγής λόγω του ότι απαιτείται πανεπιστημιακό δίπλωμα που ελάχιστες γυναίκες διαθέτουν. Μόνο την τελευταία δεκαετία της περιόδου αυξάνεται αισθητά ο αριθμός των γυναικών που εκπληρώνουν αυτή την προϋπόθεση. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι θέσεις αυτές δεν υποβαθμίζονται, επειδή καταλαμβάνονται μαζικά από γυναίκες, αλλά αντίθετα προσελκύουν τις

⁷⁹ Ε.Αβδελά, οπ.π σελ. 45

⁸⁰ Μαρία Σβώλου, Ο διωγμός εξακολουθεί στο Ο Αγώνας της Γυναίκας ΣΤ/116 (1930), σ. 1-2

γυναίκες, επειδή είναι ήδη υποβαθμισμένες. Σε τελική ανάλυση, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η κατώτερη θέση των γυναικών στη μισθωτή εργασία εγγυούταν συγχρόνως τη διατήρηση της κοινωνικής ιεραρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα σε δύο επίπεδα:

✚ βεβαίωνε τους άνδρες συναδέλφους που έβλεπαν τις γυναίκες να παρεισδύουν στο χώρο της εργασίας τους για την υπεροχή τους στο πλαίσιο του κοινωνικού καταμερισμού κατά φύλο

✚ επικύρωνε την ιδέα ότι η φύση είναι ο αντικειμενικός παράγοντας που υπαγορεύει τα όρια των δραστηριοτήτων της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα.

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για τη γυναικεία απασχόληση στηρίζονται σε επιχειρήματα που αιτιολογούν τις διακρίσεις εις βάρος τους. Τα επιχειρήματα στηρίζονται στην ιδεολογική παραδοχή ότι η ιδιαίτερη φύση των γυναικών προσδιορίζει ως πρωταρχικό τους προορισμό το ρόλο της μητέρας-συζύγου. Συνεπώς η εργασία δεν αποτελεί για αυτές δικαίωμα αλλά δυνατότητα που τους προσφέρεται υπό επίβλεψη. Αφού λοιπόν πρόκειται για δυνατότητα και όχι δικαίωμα, τότε είναι συνεχώς υπό αίρεση και μπορούν να τους την αρνηθούν κάθε φορά που θεωρείται ότι δεν την χρησιμοποιούν σωστά ή έρχεται σε σύγκρουση με το «γενικό συμφέρον»⁸¹.

Βάσει των ποσοτικών στατιστικών δεδομένων της απογραφής του 1930 (βλ. πίνακα 8) φαίνεται πως ο αριθμός των γυναικών που εργαζόταν σε δημόσιες υπηρεσίες το 1907 ήταν μόλις 145 , το 1920 ήταν 2.382 και το 1928 2.421 (χωρίς τους πρόσφυγες οι οποίοι έφτασαν τις 617 γυναίκες

⁸¹ Ε.Αβδελά, οπ.π, σελ. 127

απασχολούμενες στον δημόσιο τομέα). Δηλαδή από 0,45 % που ήταν το ποσοστό των γυναικών εργαζόμενων στις δημόσιες υπηρεσίες έφτασαν το 4,78 % το 1920 (συνολική αύξηση 4,33 %) και το 5,44 % το 1928 ενώ η συμμετοχή των προσφύγων γυναικών άγγιξε το 12,58 % .

Σύμφωνα με τα ποσοτικά δεδομένα που παρουσιάζει η Ε. Αβδελά⁸² οι τομείς της δημόσιας διοίκησης που απασχολούν γυναίκες είναι : διοίκηση, δικαιοσύνη, Τ.Τ.Τ και εκπαίδευση. Στους τομείς αυτούς η συμμετοχή των γυναικών αυξάνεται σταθερά την περίοδο 1920-28: από 17,3 % γίνεται 21,4 % το 1928. Από όλους τους κλάδους η εκπαίδευση απασχολεί τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών (33,1 % το 1920, 39,7 % το 1928). Ακολουθεί η διοίκηση με πλήθος υπηρεσίες και ειδικότητες που είναι διαφορετικές μεταξύ τους.(τις αντίστοιχες χρονιές 11,2 % και 11,4 %). Η συμμετοχή των γυναικών στο προσωπικό των Τ.Τ.Τ και στους δικαστικούς υπαλλήλους είναι σαφώς χαμηλότερη στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Συνολικά, παρατηρούμε την ύπαρξη μιας διαδικασίας διείσδυσης γυναικών στη δημόσια διοίκηση το α' μισό του 20^{ου} αι. Μολονότι παρατηρήθηκε στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου αύξηση του γυναικείου δυναμικού στο δημόσιο τομέα, η αύξηση αυτή αφορά κυρίως τις κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας καθώς και συγκεκριμένες κατηγορίες υπηρεσιών. Συνέπεια του γεγονότος αυτού είναι ότι ευνοεί συστηματικά τη σταδιοδρομία των ανδρών. Συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε τις ιδιαιτερότητες της κατάστασης των γυναικών υπαλλήλων σε σχέση με εκείνη των ανδρών συναδέλφων τους: νεότερη ηλικία, περιορισμένη εμπειρία, κατώτερη θέση στην ιεραρχία και λιγότερος χρόνος υπηρεσίας,

⁸² οπ.π σελ. 111-122

μισθολογικές ανισότητες και κυρίως περιορισμός σε συγκεκριμένες κατηγορίες υπηρεσιών.

Κλείνοντας μπορούμε να πούμε ότι το πρώτο μισό του 20^{ου} αι. οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που παρατηρούνται στην Ελλάδα έχουν ως αποτέλεσμα την αναπροσαρμογή του παραδοσιακού προτύπου για την κοινωνική θέση των γυναικών, ώστε να συμβαδίζει με την ένταξη τους στην αγορά εργασίας. Αλλά το γεγονός ότι η γυναίκα έγινε συστατικό στοιχείο της εργατικής δύναμης καθόλου δεν προκάλεσε μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα φύλα. Στην πραγματικότητα οι συμφωνίες που συνάπτουν οι γυναίκες στις μισθωτές σχέσεις συνδέονται άμεσα με τη θέση τους στην κοινωνία των πολιτών: την ίδια περίοδο οι γυναίκες δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα και εξομοιώνονται από το νόμο με τους ανήλικους. Ο ανειδίκευτος ή υπερεξειδικευμένος χαρακτήρας της εργασίας των γυναικών εκκινεί όχι από τις μισθωτές σχέσεις αλλά από την οικογένεια. Τέλος η επίκληση της «γυναικείας φύσης» αιτιολογεί την κοινωνική ανισότητα και επιτρέπει την ιδεολογική νομιμοποίηση του καταμερισμού της εργασίας κατά φύλο στις μισθωτές σχέσεις.

7.ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

7.1 Σκέψεις πάνω στη γυναικεία απασχόληση της μεσοπολεμικής περιόδου

Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής προσπαθήσαμε να αναδείξουμε εκείνα τα κοινωνικό-οικονομικά και ιστορικά στοιχεία που σημάδεψαν την γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μέσα από τα στοιχεία αυτά επιχειρήσαμε να διακρίνουμε τον ξεχωριστό ρόλο της γυναικείας απασχόλησης ως ένα σημαντικό αν και παραμελημένο παράγοντα (συν)διαμόρφωσης των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της Ελλάδας του Μεσοπολέμου αλλά και μετά από αυτόν. Επίσης τα στοιχεία αυτά σχετίζονται άμεσα με τις ιδιομορφίες της ελληνικής οικονομικής εξέλιξης: δηλαδή, με το χαμηλό βαθμό εκβιομηχάνισης, τις παραδοσιακές δομές της οικονομίας (μικρή αγροτική ιδιοκτησία) και με την είσοδο των προσφύγων.

Η είσοδος των τελευταίων στα λιμνάζοντα νερά της παραδοσιακής ελληνικής οικονομίας μετά το 1922, όπως είδαμε, δεν στηρίχθηκε σε κάποιου είδους κρατική μέριμνα ή στρατηγική διοχέτευσης και αντιμετώπισης των προβλημάτων και προοπτικών τους. Η παρουσία των Μικρασιατών προσφύγων προκάλεσε ραγδαίους μετασχηματισμούς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, στην ανάπτυξη των πόλεων και στη στάση του κράτους απέναντι στα επιτακτικά κοινωνικά προβλήματα. Και δεν είναι σημαντικό μόνο το γεγονός ότι για πρώτη φορά προμήθευσαν με εργατικό δυναμικό, χωρίς αγροτικούς δεσμούς, τις πόλεις, αλλά και το

γεγονός ότι προκάλεσαν εμπλοκή στη διαδικασία εξόδου των γηγενών αγροτών προσδίδοντας μια ιδιόμορφη χροιά στα χρόνια προβλήματα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας⁸³.

Ουσιαστικά, η εισροή των προσφύγων μπορεί να βοήθησε στην αριθμητική διόγκωση της εργατικής δύναμης, δεν προκάλεσε όμως την σημαντική εκείνη ποιοτική μεταβολή στην ελληνική προϋπάρχουσα βιομηχανική δομή. Άρα, οι οικονομικές δομές δεν αλλάζουν σημαντικά ούτε ποιοτικά ούτε ουσιαστικά για την ελληνική οικονομία μετά το 1922. Εκείνο που μπορούμε να πούμε πως αλλάζει είναι το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν οι δομές και οδηγείται προς μια νέα κατεύθυνση η ιστορία της ελληνικής κοινωνίας.

Ειδικότερα και όσον αφορά το ρόλο του γυναικείου εργατικού δυναμικού μετά την έλευση των προσφύγων που το μεγαλύτερο μέρος των οποίων απαρτίζονταν από το γυναικείο φύλο, θεωρούμε ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του βιομηχανικού τομέα, ενός τομέα του οποίου τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τείνουν να τον συνοδεύουν έως και σήμερα.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου τα αγροτικά νοικοκυριά, εξακολουθούν να αποτελούν το 60% του πληθυσμού. Όσες γυναίκες μετακινούνται, πηγαίνουν συνήθως από μικρή ηλικία υπηρέτριες στις πόλεις. Με την έλευση των προσφύγων η κινητικότητα των γυναικών από τα λαϊκά στρώματα θα αυξηθεί, όπως και η συγκέντρωση τους στο δευτερογενή τομέα της οικονομίας. Η μορφή της εργάτριας είναι μια από της πιο ορατές την περίοδο αυτή τόσο στο αστικό περιβάλλον όσο και στο

⁸³ Κ. Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 295

λόγο των μεταρρυθμιστών της εποχής. Γυναικεία εργατική δύναμη χρησιμοποιεί κυρίως η βιομηχανία ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων καθώς και η υφαντουργία. Πάντως όποια και αν είναι η απασχόληση των γυναικών στη βιομηχανία, αυτή είναι ανειδίκευτη και σίγουρα η πιο κακοπληρωμένη. Ακόμα κι αν η γυναικεία εργασία στη βιομηχανία ήταν εξειδικευμένη, ποτέ δεν θεωρήθηκε ούτε αμείφθηκε ως τέτοια από τους εργοδότες. Ίσα – ίσα που υπήρχαν ομάδες ανδρών που επόπτευαν την πορεία της εργασίας τους εντός της βιομηχανικής μονάδας.⁸⁴

Συνεπώς, αναφορικά με τη γυναικεία εργασία στην ελληνική βιομηχανία μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ακολούθησε το κλασικό καπιταλιστικό μοντέλο του οποίου η διάρθρωση βασίζεται στη συγκέντρωση πληθυσμιακών ομάδων στα αστικά κέντρα και στη διοχέτευσή τους στις νεότευκτες βιομηχανικές μονάδες ως ανειδίκευτο προσωπικό με πολύ χαμηλούς μισθούς. Άρα υπό αυτή την έννοια το γυναικείο εργατικό δυναμικό του Μεσοπολέμου βοήθησε στην ανάπτυξη των προϋποθέσεων και των όρων των νεωτερικών καπιταλιστικών δομών.

Η άλλη όψη της γυναικείας απασχόλησης φανερώνει μία σειρά από διαφορετικά χαρακτηριστικά σημαντικότητας για την κατανόηση της. Κατ' αρχάς, η γυναικεία εργασία λειτουργούσε συμπληρωματικά ως προς το οικογενειακό εισόδημα, γεγονός που δεν υποχρεώνει τη γυναίκα σε μία σταθερή και μόνιμη εργασιακή σχέση. Εργάζεται, δηλαδή, περιστασιακά ανάλογα με τις οικογενειακές ανάγκες, χωρίς να επιδεικνύει το εργασιακό ήθος που χαρακτηρίζει τη μόνιμη ανδρική απασχόληση. Επιπλέον, η γυναικεία παρουσία στην κοινωνική και πολιτική ζωή είναι

⁸⁴ Κ. Φουντανόπουλος ο.π. σελ. 296 κι έπειτα και Ε. Αβδελά «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα» στο Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι. 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* τομ. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ 341 κι έπειτα

αφανής, θα λέγαμε, αφού η εγγραφή της ως μέλους των εργατικών σωματείων, ήταν θεσμικά απαγορευμένη⁸⁵. Συνεπώς η τάση διεκδίκησης δικαιωμάτων μα και καλύτερων συνθηκών ήταν μηδαμινή για τις γυναίκες που ζουν σε ένα πέπλο κηδεμονίας και πατρωνίας τόσο εντός όσο και εκτός του οίκου. Έτσι η έλλειψη διεκδικητικότητας και η αποχή από τον συνδικαλισμό που χαρακτηρίζει τη γυναικεία πρακτική και το βίωμα όχι μόνο δεν βοηθούν στην εξάλειψη των άμεσων κατά φύλο διακρίσεων αλλά συντείνουν στο άνοιγμα της ψαλίδας ανάμεσα στις ανδρικές και τις γυναικείες εργασίες. Το πλέγμα των παραπάνω χαρακτηριστικών της γυναικείας απασχόλησης είναι αναπόσπαστο κομμάτι της οικογενειακής στρατηγικής στην οποία εντάσσονται τόσο οι καλλιεργούμενες αξίες (που για τις γυναίκες της εποχής συνοψίζονται στην ενασχόληση με τα του οίκου και στην ανατροφή, φροντίδα των μελών της οικογένειας, την υπακοή και αποδοχή της υποδεέστερης θέσης και την ταύτιση με το ιδιωτικό) όσο και η επίτευξη των οικονομικών στόχων της οικογένειας, πράγματα ως ένα βαθμό αλληλένδετα. Οι οικονομικοί στόχοι εκτείνονται από την απλή επιβίωση έως τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και από την κάλυψη μιας έκτακτης ανάγκης έως την επίτευξη στόχων του απώτερου μέλλοντος. Έτσι, και λόγω της έλλειψης κρατικής μέριμνας για τα παιδιά των εργαζομένων γυναικών, πολλές γυναίκες αναγκάζονταν να παίρνουν στο εργοστάσιο και τα παιδιά τους, τα οποία βοηθούσαν ως ανειδίκευτο προσωπικό στην παραγωγή (προσδίδοντας περισσότερα κέρδη στους εργοδότες). Άρα το γυναικείο εργατικό δυναμικό λειτουργεί καταλυτικά στη δομή της ελληνικής οικονομίας, γιατί παίζει ένα διττό ρόλο:

⁸⁵ Ε. Αβδελά οπ.π. σελ. 342

από τη μία πλευρά η παρουσία του υποκειμένου «γυναίκα-εργαζόμενη» στον πρωτογενή τομέα της γεωργίας συντηρεί τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της κοινωνικό-οικονομικής δομής με στοιχεία στατικότητας, οικογενειοκρατίας αντίθετα στο πνεύμα της καινοτομίας και αλλαγής και από την άλλη η παρουσία της στον τριτογενή τομέα των υπηρεσιών, προωθεί τα νεωτερικά, δυναμικά και ευμετάβλητα στοιχεία της νέας κοινωνικό-οικονομικής πραγματικότητας που αναδύεται και με τον ερχομό των προσφύγων. Ειδικότερα στην κατηγορία των παραδοσιακών γυναικείων απασχολήσεων περιλαμβάνονται τόσο η «οικονομικά μη ενεργή» γυναίκα, δηλαδή η νοικοκυρά, όσο και η «οικονομικά ενεργή» απασχολούμενη στη γεωργία, την οικοτεχνία και τη μικρή κατά κανόνα οικογενειακή επιχείρηση.

Η απασχόληση στη γεωργία ήταν και είναι ο κανόνας για τις περισσότερες γυναίκες των αγροτικών περιοχών. Σε τι οφείλεται ο παραδοσιακός της χαρακτήρας; Μα όχι στο ότι αποτέλεσε την κύρια γυναικεία οικονομική δραστηριότητα στις παραδοσιακές κοινωνίες αλλά στο ότι περιορίζεται σε «γυναικείες» γεωργικές εργασίες, εκφράζοντας την άκαμπτη κατανομή των εργασιών ανάλογα με το φύλο. Βέβαια, η συνύπαρξη και συνεργασία των δύο φύλων διαφυλάσσει τη βιωσιμότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης γιατί η παραγωγή εξαρτάται τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες. Όμως η γυναικεία συμβολή στη παραγωγή υποβαθμίστηκε καθώς μηχανοποιήθηκαν οι «ανδρικές» και όχι οι «γυναικείες» εργασίες. Το σημείο σύγκλισης της αγροτικής γυναικείας απασχόλησης με τα οικιακά είναι ότι και τα δύο παρέχονται μέσα στον οικογενειακό χώρο και κυρίως αμισθί.

Η οικοτεχνία χαρακτηρίζεται από μια ιδιόμορφη κατάσταση και αυτό διότι παραμένει αδιευκρίνιστος ο αριθμός των ατόμων που απασχολεί, και γιατί βρίσκεται στο μεταίχμιο ιδιωτικού και δημοσίου χώρου, αφού η παραγωγή γίνεται για την αγορά στα πλαίσια του οίκου. Η γυναικεία εργατική δύναμη που απασχολείται στην οικοτεχνία δεν εμπλέκεται ενεργά με το κομμάτι της αγοράς και συντείνει στην άποψη ότι είναι η εγγενής γυναικεία φύση εκείνη που, αφού την καθιστά ικανή στις εργασίες του οίκου, θα την καθιστά ικανή ακόμα και για εργασία προορισμένη για εκτός του οίκου διάθεση.⁸⁶

Η απασχόληση των γυναικών στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα με τις ειδικές συνθήκες μισθωτής εργασίας και αμοιβής αλλά και τον αστικό πλέον τρόπο ζωής που συνεπάγεται έχει θεωρηθεί ότι συντελεί σε ουσιαστικές διαφοροποιήσεις του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης στον τομέα αυτό είναι: α) η ύπαρξη σημαντικού ποσοστού γυναικών που είναι οικονομικά ενεργές, ανήκουν όμως στη κατηγορία των «συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων» μελών, β) η σταδιακή αύξηση του αριθμού γυναικών εργαζομένων στη δημόσια υπαλληλία γ) η αύξηση του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών που απασχολούνται στον τριτογενή τομέα, δ) μια άλλου τύπου εργασιακή πειθαρχία και ήθος που διαφοροποιείται από την υποταγή στην πειθαρχία της φύσης που παρατηρείται στις γεωργικές κοινωνίες ε) η αποκοπή του μέρους αυτού του γυναικείου πληθυσμού από την παραδοσιακή κρατία των αγροτικών καταβολών τους και η ένταξή τους στον αστερισμό της αστικής ατομικότητας και της προσωπικής ευθύνης.

⁸⁶ Λ.Μ.Μουσσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σελ 22-31

και ζ) η εμπλοκή τους στις σχέσεις της μισθωτής εργασίας, του εργοστασίου, του γραφείου συμβάλλει στην σταθεροποίηση τους στο δημόσιο χώρο των ευμετάβλητων, ασταθών και συγκρουσιακών αγοραίων σχέσεων μακριά από την σταθερότητα, την ασφάλεια και στατική συναίνεση του γεωργικού χώρου.

Συνεπώς το γυναικείο υποκείμενο δεν μπορεί να αναδυθεί κάτω από αυτές συνθήκες και υπό αυτές τις προϋποθέσεις μέσα στο ιστορικό-κοινωνικό συγκείμενο, για να διαδραματίσει το ρόλο που του αναλογεί στην εκσυγχρονιστική πορεία της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα πολιτικά δικαιώματα, που όπως είδαμε, βρέθηκαν στο επίκεντρο των φεμινιστικών αγώνων και προβλήθηκαν ως προϋπόθεση για την προάσπιση όλων των πτυχών των γυναικείων συμφερόντων. Οι φεμινίστριες προτάσσουν την ανάγκη των γυναικών να ψηφίζουν κατ' αρχάς, επειδή είναι πολίτες αλλά και επειδή εργάζονται και προσφέρουν τα παιδιά τους στην πατρίδα, επειδή μόνο έτσι μπορούν να αλλάξουν οι νόμοι που τις αδικούν. Ειδικότερα, η ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την παράδοξη θέση στην οποία βρίσκονται οι γυναίκες ως πολίτες: είναι μεν πολίτες ως προς την υπηκοότητα αλλά δεν είναι ως προς τα πολιτικά δικαιώματα.⁸⁷ Χαρακτηριστικό των αγώνων για τη επέκταση του δικαιώματος της ψήφου είναι η ελλιπής κινητοποίηση των γυναικών και η απουσία της μαζικής συμμετοχής που προφανώς αποδυνάμωσε τη φωνή των διεκδικήσεων

⁸⁷ Ε. Αβδελά, , *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού . Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908- 1955*, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος , Αθήνα 1990 σελ. 122-29

τους με αποτέλεσμα την απόκτηση του χρόνια αργότερα⁸⁸. Σημαντικός παράγοντας που βοήθησε στην αργοπορία απονομής του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες ήταν και η αδυναμία διεκδίκησης της αυτόνομης πολιτικής παρέμβασης των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου και η συνακόλουθη προσκόλλησή τους στα κατεστημένα πολιτικά κόμματα της εποχής που την ίδια στιγμή αρνούνται την δυνατότητα απόκτησης από μέρους των γυναικών του δικαιώματος αυτού. Βρέθηκαν λοιπόν εγκλωβισμένες ανάμεσα στις κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις προσπαθώντας να αναδείξουν το ενεργό πολιτικό υποκείμενο της γυναίκας εργαζόμενης που όντας παρούσα στο δημόσιο χώρο της εργασίας μπορεί να σταθεί και στο δημόσιο χώρο της πολιτικής.

7.2 Σκέψεις πάνω στο σήμερα της γυναικείας απασχόλησης

Μια από τις θεμελιώδεις αντιφάσεις που ανακύπτουν μέσα από τη μελέτη του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αι., αφορά την έξοδο των γυναικών στο πέλαγος των σχέσεων της μισθωτής εργασίας και το πώς αντιμετωπίστηκε από το γυναικείο κίνημα το οποίο παρέβλεψε την ύπαρξη των συνθηκών καπιταλισμού θεωρώντας την έξοδο αυτή ως «έξοδο-λύτρωση» από την ευνουχισμένη γυναικεία

⁸⁸ Σχετικά με το ζήτημα της ψήφου, που όπως είδαμε, ήταν από τα βασικότερα της περιόδου του μεσοπολέμου, είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός της μικρής συμμετοχής των γυναικών στην διεκδίκηση του. Το δικαίωμα της ψήφου και η επέκτασή του σε ευρύτερες ομάδες του πληθυσμού χαρακτηρίζει κοινωνίες όπου οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες έχουν ωριμάσει αποτελώντας το τελευταίο στάδιο μιας σειράς μετασχηματισμών, συγκρούσεων και αλλαγών τόσο στο κοινωνικό-οικονομικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο π.χ αλλαγές στο σύστημα πρόσβασης στην εκπαίδευση, κατοχύρωση του δικαιώματος της γυναικείας εργασίας, αλλαγές στον τρόπο πρόσληψης και προαγωγής κοκ. Τα παραπάνω στοιχεία, που ήταν μάλλον σε εμβρυακό στάδιο στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, χαρακτήρισαν την καθυστερημένη επέκταση του δικαιώματος της ψήφου.

πραγματικότητα. Στα πλαίσια του φεμινιστικού κινήματος της εποχής έρχονταν σε δευτερεύοντα μοίρα τα χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας που θα λειτουργήσουν όχι χειραφετητικά αλλά ως στοιχεία μηχανισμού υποταγής και σε τελική ανάλυση αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Η έξοδος της γυναίκας από την οικογένεια της αγροτικής της καταγωγής, με την παραδοσιακή δομή και προσανατολισμό, και η είσοδός της στη μισθωτή εργασία, σήμα κατατεθέν του καπιταλισμού και της νεωτερικότητας, τονίζει τόσο την έξαρση της νεότευκτης για την γυναίκα ατομικότητας αλλά και την ίδια στιγμή την αποδοχή ενός νέου πλέγματος ανδρικών κανόνων, ρυθμίσεων και πρακτικών. Δηλαδή, βγαίνοντας από τον οίκο η γυναίκα εισέρχεται σε ένα άλλο περιβάλλον όπου κυριαρχεί η ανδρική καταπίεση, ο κατά φύλο καταμερισμός απασχόλησης και αμοιβών, η διάκριση σε «γυναικεία» και «ανδρικά» επαγγέλματα⁸⁹. Άρα η γυναικεία χειραφέτηση, μέσω και εξαιτίας της γυναικείας εργασίας με όρους εξισωτικούς στον επαγγελματικό τομέα δεν μπορεί να λειτουργήσει αποσπασματικά, αφού αποτελεί ένα κομμάτι της γενικότερης αντιμετώπισης των γυναικών σε σχέση με την κυρίαρχη ανδρική ιδεολογία.

Αποτελεί επίσης κομμάτι των καταλοίπων του προστατευτισμού που χαρακτήριζε την νομοθετική πρακτική σχετικά με την γυναικεία απασχόληση, ήδη από το Μεσοπόλεμο.⁹⁰ Η τάση αυτή του προστατευτισμού προς τη γυναίκα και την απασχόληση της φαίνεται

⁸⁹ Λ.Μ.Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σελ 73-120

⁹⁰ Εφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρ. Χατζηωσήφ(επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 Ο ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ* том. Β1, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002 και Ε. Αβδελά – Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου Μία ανθολογία*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985

ακόμα και στις ημέρες μας στη δυσκολία με την οποία προωθούνται αλλαγές στο εργασιακό καθεστώς ανδρών και γυναικών με γενική κατεύθυνση εξίσωσης των όρων εργασίας και συνταξιοδότησής τους. Οι αντιστάσεις που ακόμα προβάλλονται στηρίζονται εν μέρει και στη φύση της γυναίκας και τη μητρότητα και επιβάλλουν μια διαφορετική, θα λέγαμε, προνομιακή μεταχείριση της από τους εργοδότες και το κράτος.

Επιχειρώντας μια παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης στην Ελλάδα του σήμερα μπορούμε να επισημάνουμε τα εξής:

► Κατ'αρχάς, η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα παρέμεινε μεταπολεμικά σε σταθερά επίπεδα, γύρω στο 30-35%, αντίθετα με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Το γεγονός αυτό οφείλεται: α) στην κοινωνικό-οικονομική εξέλιξη της χώρας, β) στην ελλειμματική παρουσία του κράτους πρόνοιας και γ) στην έντονη εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση.⁹¹

► Η γυναίκα σήμερα δεν αναζητά την περιστασιακή εργασία που θα της προσφέρει τη δυνατότητα να συνεισφέρει στα οικονομικά της οικογένειας ανάλογα με τις ανάγκες της. Αναζητά, ανάλογα με την κοινωνική της προέλευση μια πιο μόνιμη απασχόληση με σταθερές αποδοχές.

► Η συμμετοχή των γυναικών στον πρωτογενή τομέα παραγωγής ως «συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών οικογενείας», παραμένει η υψηλότερη σε σύγκριση με τις λοιπές χώρες της Ε.Ε. ενώ ο δευτερογενής τομέας παρουσιάζεται συρρικνωμένος και η μερική

⁹¹ Χ. Συμεωνίδου, «Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα . Αξιολόγηση σχετικών πολιτικών» στο Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (επιμ.) *Εργασία Εκπαίδευση-κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία*, ΕΚΚΕ , Αθήνα 1998 σελ. 182

απασχόληση εμφανίζεται ως η χαμηλότερη στην Ε.Ε.⁹² Επίσης εκτεταμένη είναι η συμμετοχή των γυναικών στην παραοικονομία, η οποία είναι εξαιρετικά υψηλή.

► Όπως και στην περίοδο που μελετήσαμε, αν και σε μικρότερο βαθμό, έτσι και στις μέρες μας, η προτίμηση των γυναικών ως προς τον κλάδο απασχόλησής τους, είναι ο τριτογενής τομέας των υπηρεσιών: προτιμούν μια υπαλληλική θέση περισσότερο στο δημόσιο και λιγότερο στον ιδιωτικό τομέα. Η διαπίστωση αυτή συνδέεται άμεσα με το υψηλό στις μέρες μας εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών που αποτελεί και προαπαιτούμενο για τις παραπάνω θέσεις.⁹³

► Η συμμετοχή των ανδρών στα ανώτερα τμήματα της αγοράς εργασίας καθορίζεται απλούστατα από το φύλο και την ηλικία ενώ για τις γυναίκες απαιτείται υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Αντίστοιχα το κατώτερο τμήμα της αγοράς εργασίας, στο οποίο η παρουσία τόσο των νέων όσο και των γυναικών είναι ισχυρή, χαρακτηρίζεται από μισθούς που είναι κάτω από το μέσο όρο και θεσμικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων χαλαρό.⁹⁴

► Αν και το δίκτυο κοινωνικής προστασίας έχει διευρυνθεί και προσφέρει στην εργαζόμενη γυναίκα τη δυνατότητα να αφήνει τη φροντίδα των παιδιών της στους παιδικούς σταθμούς και νηπιαγωγεία δεν είναι τόσο εκτεταμένο ώστε να καλύπτει πλήρως τον υποστηρικτικό ρόλο της

⁹² Χ. Συμεωνίδου ο.π.π. σελ. 181-199

⁹³ Ηλ. Κικίλιας, «Η αγορά Εργασίας στην Ελλάδα: Οικονομική απόδοση και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά» στο Δ. Ζιώμας, Χρ. Καπλή, Ολγα Παπαλιού, Γ. Παπαπέτρου, Ε. Φαγαδάκη (επιμέλεια) *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, ΕΚΚΕ Αθήνα 2005, σελ 89 και έπειτα

⁹⁴ Ηλ. Ιωακεμύγλου, Ολυμπία Καμινιώτη, Αν. Κωστάκη, Θ. Σκοπελίτου «Εκπαίδευση, φύλο και τρόπος ένταξης στην αγορά εργασίας της Ελλάδας» στο *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1998 σελ 91 και έπειτα

οικογένειας και κυρίως τον «υποχρεωτικό αλτρουισμό» των γυναικών που αναλαμβάνουν σχεδόν αποκλειστικά τον τομέα της φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων.⁹⁵ Η συμμετοχή των ανδρών στις εργασίες του νοικοκυριού και στη φροντίδα των παιδιών εξακολουθεί να παραμένει πολύ χαμηλή. Επιπλέον, λόγω της περιορισμένης ύπαρξης των προαναφερθέντων υπηρεσιών στήριξης της οικογένειας, η οικογενειακή και εργασιακή ζωή των γυναικών παρουσιάζονται συχνά ασύμβατες.

► Επίσης, ο ρόλος των γυναικών έχει αλλάξει. Είναι πλέον κοινή πεποίθηση ότι η νεαρή γυναίκα πρέπει να σπουδάσει, εφόσον της δίνεται η δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Δεν είναι μόνο η απόκτηση ενός πανεπιστημιακού τίτλου μέρος των φιλοδοξιών της σύγχρονης γυναίκας. Επιδιώκει, επίσης, την επαγγελματική της καταξίωση ή ακόμα και την καριέρα και σίγουρα φιλοδοξεί να εκφράσει ένα μέρος των δεξιοτήτων, ικανοτήτων και της δημιουργικότητας της μέσα από την εργασία. Έτσι ο ρόλος της συζύγου και της μητέρας έρχονται σε δεύτερη μοίρα, αφού παρατηρείται πως η Ελληνίδα στο 21^ο αι. επιλέγει να δημιουργήσει οικογένεια αργότερα από ότι σε προηγούμενες εποχές. Αν και τα ποσοστά γαμλιότητας είναι στη χώρα μας τα υψηλότερα μαζί με την Πορτογαλία σε σύγκριση με τις λοιπές χώρες της Ε.Ε., η μέση ηλικία γάμου των γυναικών αυξήθηκε από 22,9 χρόνια το 1970 σε 25,9 χρόνια το 1998. Επίσης η δημιουργία οικογένειας δεν είναι πλέον λόγος παραίτησης από την εργασία αλλά κάποιες γυναίκες συχνά «αναγκάζονται» να μην εργάζονται ή να διακόπτουν την εργασία τους για να έχουν τη δυνατότητα

⁹⁵ Χ. Συμεωνίδου «Σύσταση και διάλυση των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα» στο Δ. Ζιώμας, Χρ. Καππή, Ολγα Παπαλιού, Γ. Παπαπέτρου, Ε. Φαγαδάκη (επιμέλεια) *Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-2004*, ΕΚΚΕ Αθήνα 2005, σελ 59

να φροντίσουν τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Στη συνέχεια είναι εξαιρετικά δύσκολο να επανενταχθούν στο εργατικό δυναμικό λόγω της ανελαστικότητας της αγοράς εργασίας, της έλλειψης προγραμμάτων επαγγελματικής επανένταξης και έλλειψης υπηρεσιών για τη συμφιλίωση οικογενειακής και εργασιακής ζωής.⁹⁶

► Το φαινόμενο της γυναικείας ανεργίας δεν υφίστατο κατά το Μεσοπόλεμο, αφού η ίδια η γυναικεία εργασία δεν ήταν ακόμη θεσμοθετημένη. Αντίθετα, στη σημερινή εποχή, τα στοιχεία δείχνουν πως η ένταση του φαινομένου της ανεργίας είναι ιδιαίτερα οξυμένη μεταξύ των νέων και των γυναικών όπου το ποσοστό ανεργίας ανέρχεται στο 16% και επίσης πάνω από τους μισούς άνεργους είναι ηλικίας άνω των 30 χρονών και τα 2/3 αυτών είναι γυναίκες.⁹⁷ Ιδιαίτερα η μακροχρόνια ανεργία είναι πολύ υψηλότερη στις γυναίκες, σε σύγκριση με τους άνδρες, και καταδεικνύει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες να επανενταχθούν στο εργατικό δυναμικό.

► Τέλος, σύμφωνα με τη Χ. Συμεωνίδου στην Ελλάδα το κόστος παραίτησης από την εργασία και επανένταξης των γυναικών στο εργατικό δυναμικό είναι πολύ υψηλό και αυτό αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες επίδρασης στις αποφάσεις τους για την απασχόληση τους και τον αριθμό των παιδιών που θα αποκτήσουν.⁹⁸ Για το λόγο αυτό η τάση των

⁹⁶ Χ. Συμεωνίδου «Σύσταση και διάλυση των οικογενειακών σχέσεων στην Ελλάδα» οπ.π. σελ. 60 και έπειτα

⁹⁷ Ηλ. Κικίλιας, «Η αγορά Εργασίας στην Ελλάδα: Οικονομική απόδοση και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά» οπ.π σελ. 92

⁹⁸ Χ. Συμεωνίδου, «Ο αποκλεισμός των γυναικών από την αγορά εργασίας στην Ελλάδα», στο Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα τομ. Β, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1996 σελ 139

γυναικών είναι είτε να συνεχίσουν την εργασία τους ή όταν την αφήνουν, να μην επανεντάσσονται στο εργατικό δυναμικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ρήγος Αλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*
Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής , εκδ. Θεμέλιο , Αθήνα
1992
2. Χατζηιωσήφ Χρ. (επιστ. επιμ.) , *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.* τόμοι
Α1 και Β1 , εκδ. Βιβλιοραμα, Αθήνα 2002
3. Αβδελά Ε. – Αγγ. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του*
Μεσοπολέμου , εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985
4. Αβδελά Εφη, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού . Καταμερισμός της*
εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908- 1955, Ίδρυμα έρευνας
και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος , Αθήνα 1990
5. Ε.Αβδελά, « Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική
ιστορία: μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας
εικοσαετίας», στο *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό* 6 (1993) Αθήνα
6. Ε.Αβδελά, «Ποιες δουλειές παίρνουν οι γυναίκες;» *Δίνη ,φεμινιστικό*
περιοδικό 1, 1986, Αθήνα
7. Ψαλιδόπουλος Μ., *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι*, εκδ.
Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας,
Αθήνα 1989
8. Δ. Ζιώμας, Χρ. Καππή, Ολγα Παππαλιού, Γ. Παπαπέτρου, Ε.
Φαγαδάκη (επιμέλεια), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2003-*
2004, Ε.Κ.Κ.Ε Αθήνα 2005

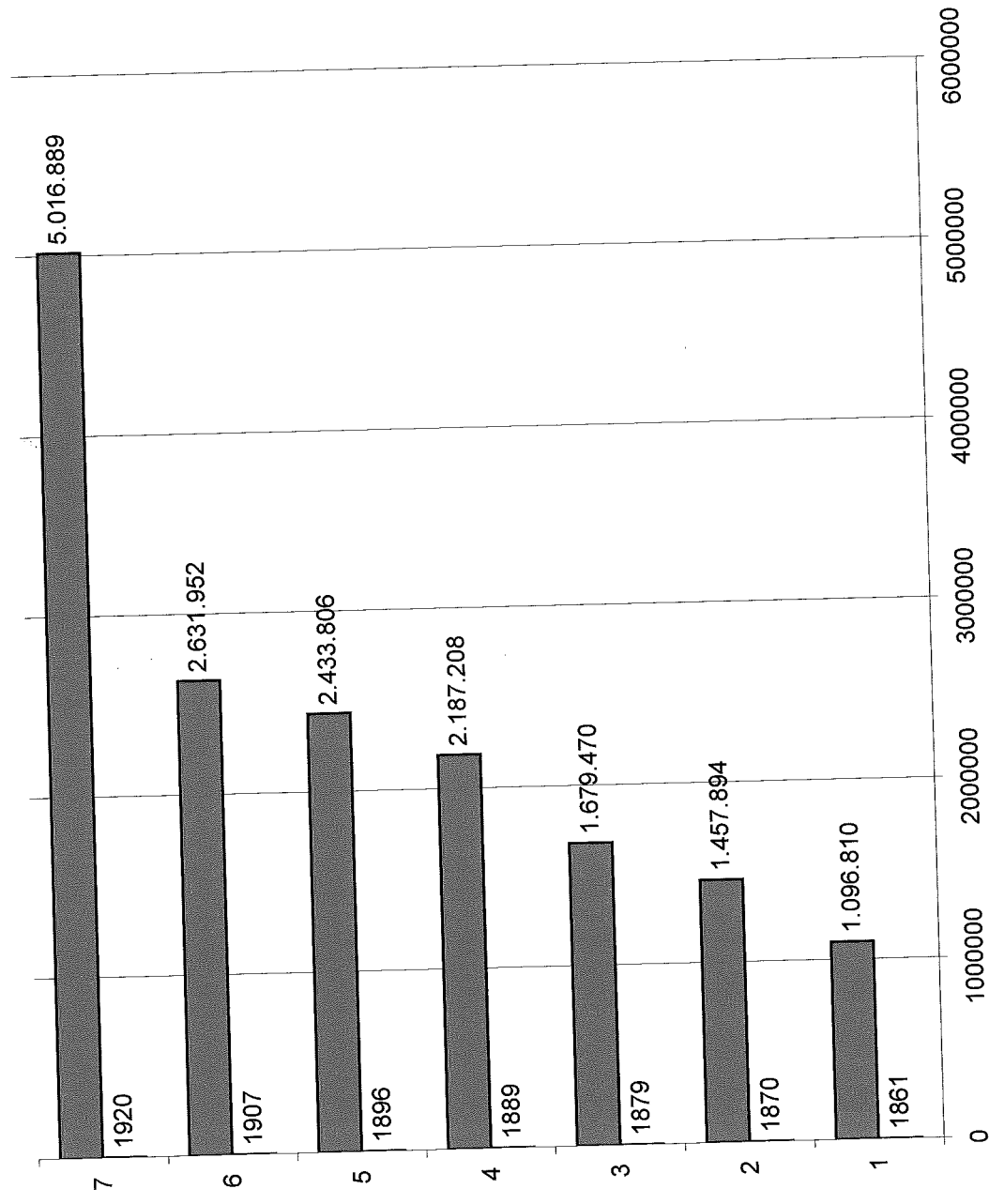
9. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (επιμ.), *Ανεργία, Εργασία, Εκπαίδευση-κατάρτιση στην Ελλάδα και στη Γαλλία*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1998
10. Λ.Μ.Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση Δέκα Ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993
11. Λ.Μ.Μουσούρου, *Γυναικεία Απασχόληση και οικογένεια: στην Ελλάδα και αλλού*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1985
12. Μόσχου – Σακορράφου Σάσα, *Ιστορία του ελληνικού Φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα 1990
13. Μόσχου – Σακορράφου Σάσα, *Ελληνίδες 1830-1936*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1988
14. Αυδή – Καλκάνη Ιρις, *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978
15. Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Β έκδοση, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996
16. Ρώτα Θάλεια, *Η γυνή ως παράγων εθνικής οικονομίας*, Αθήνα 1940
17. Nancy Hartsock, *The Feminist standpoint revisited and other essays*, Westview Press
18. R.Wilk, «Taking gender to market», στο *Feminist Economics*, 2 (1), 1996
19. L.Duggan- J.Olwsted, «Where has all gender gone?», στο *Feminist Economics*, 2 (1), 1996

20. Martha Macdonald, Shelley Phillips and Lynn Lethbridge, «Taking its toll : the influence of paid and unpaid work on women's well-being», στο *Feminist Economics* 11(1) , 2005
21. Εγκυκλοπαίδεια ΠΥΡΣΟΣ , τόμος 14 , εκδ. 1935 , σελ. 870-71
22. Ντ. Βαίου- Μ Στρατηγάκη, «Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού: Φεμινισμός και εργασία γυναικών –συμπτώσεις και αποκλίσεις», Αθήνα Φεβρουάριος-Μάρτιος 2001, (πρακτικά), σελ. 4, όπως αυτά δημοσιεύονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση του Ινστιτούτου Ν. Πουланτζά, www.eppnp.gr
23. Μ. Φουκό, *Ιστορία της σεξουαλικότητας* ,τ.1, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1982
24. Χ.Συμεωνίδου, «Η «ασυμβατότητα» της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών», στο *Δίνη φεμινιστικό περιοδικό* 7 (1994) Αθήνα
25. Χ.Συμεωνίδου, «Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 74 1989
26. Η. Κατσούλης (επιστ. υπεύθυνος), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα* τομ. Β, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1996
27. Αγ.Ψαρρά, «Φεμινισμός: η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», στο *Δίνη φεμινιστικό περιοδικό* (6) 1993 Αθήνα
28. Ε.Ιακώβου-Παπαγαρουφάλη, «Φεμινισμός και εργασίας:Διέξοδοι και αδιέξοδα», *Σύγχρονα θέματα*, 40 1989 Αθήνα
29. Ρ.Παναγιωτοπούλου, «Απασχόληση και πολιτική των συμπεριφορά γυναικών: Μερικές προκαταρκτικές σκέψεις», *Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό*, 4 Ιούνιος 1989, Αθήνα

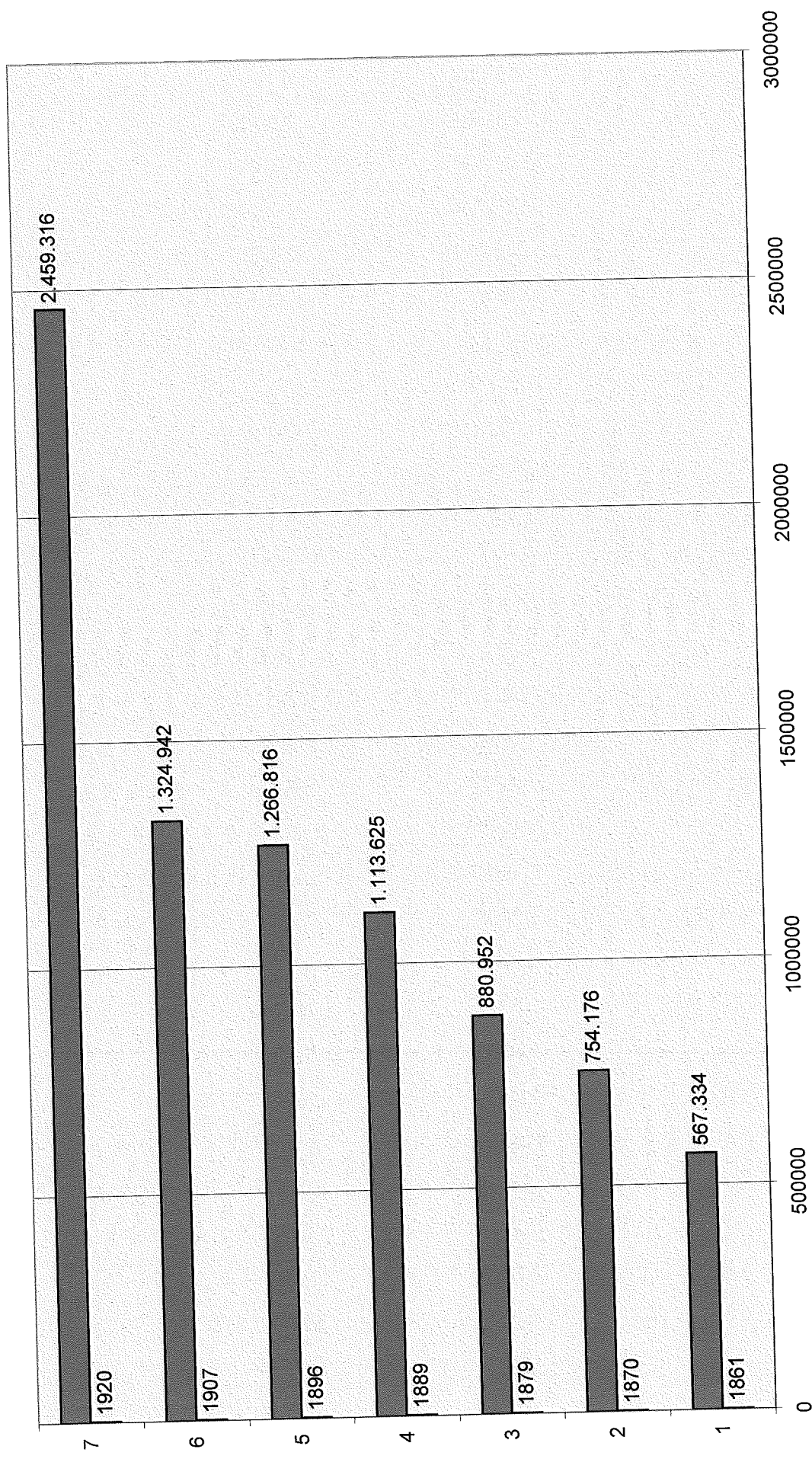
30. Βασίλης Φίλιας (επιμ.), *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1995
31. Μ. Χλέτσος, «Οι γυναίκες και η αγορά εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68, 1988 Αθήνα
32. Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Στατιστικές επετηρίδες ετών :1930, 1934, 1935, 1938
33. Δ. Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία μας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1991.

ПАРАРТНМА

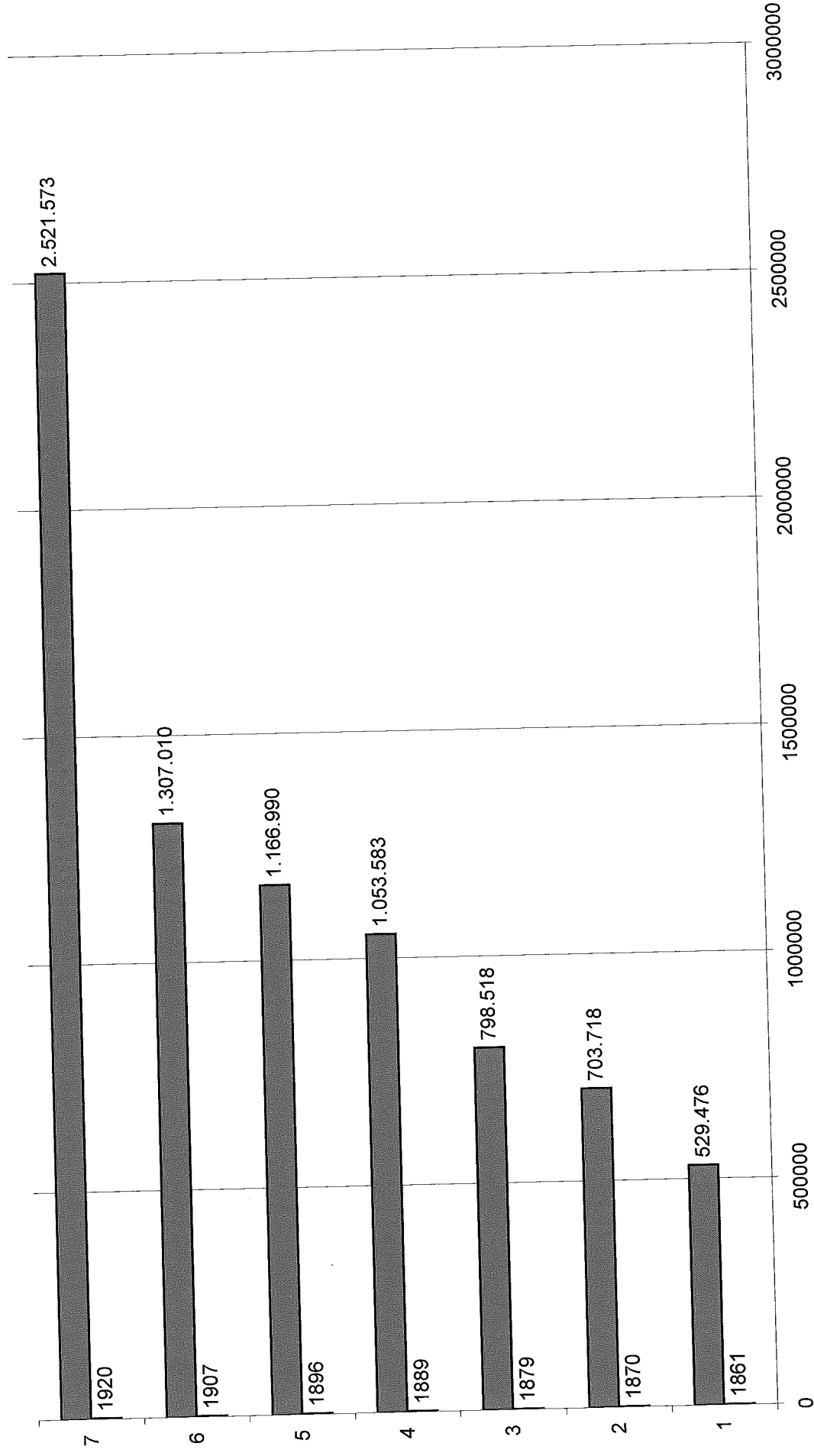
Συνολικός Πληθυσμος Ελλάδας 1861-1920 (γράφημα 1.1)

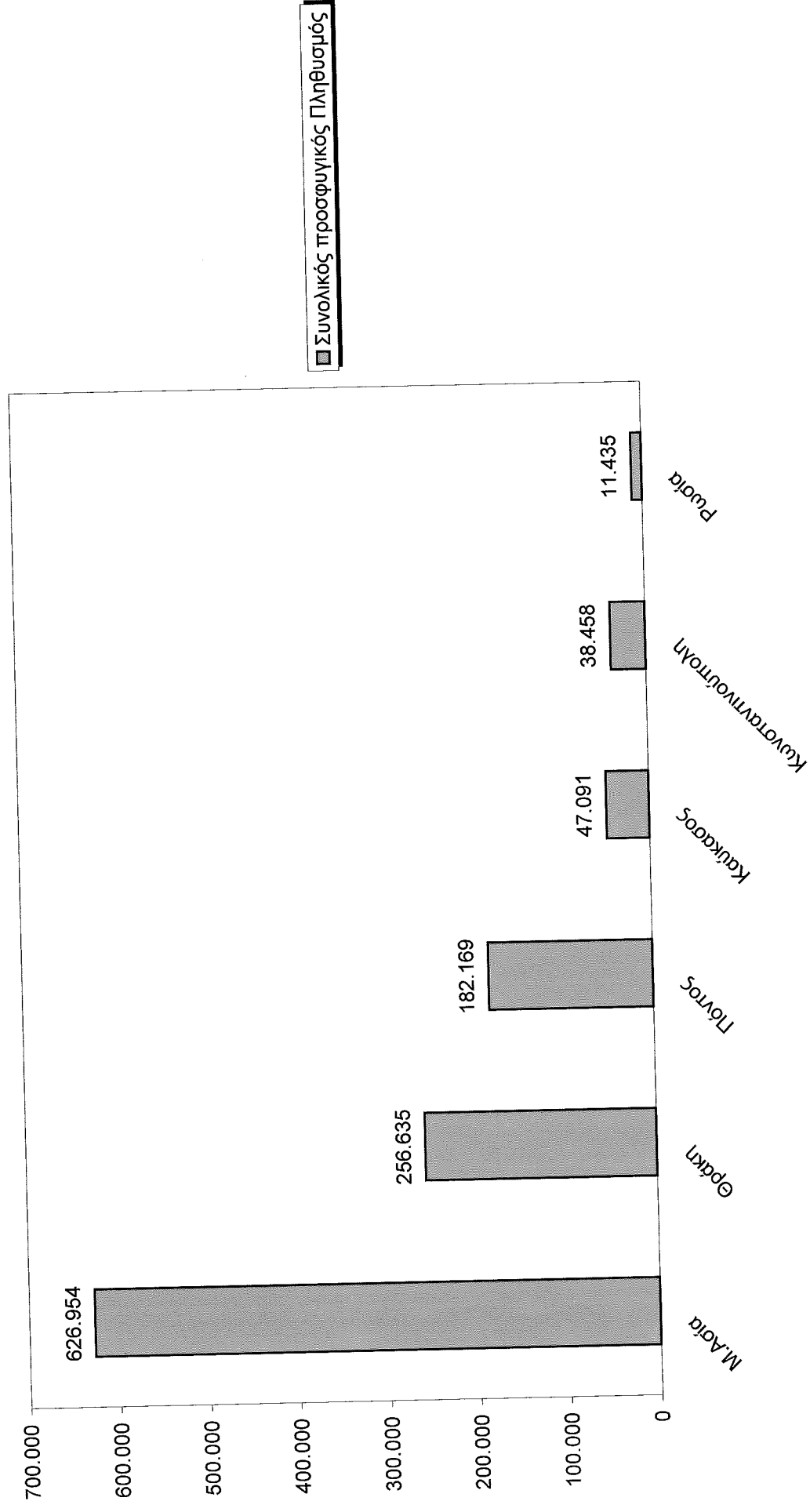
Ανδρικός Πληθυσμός 1861-1920 (γράφημα 1.2)

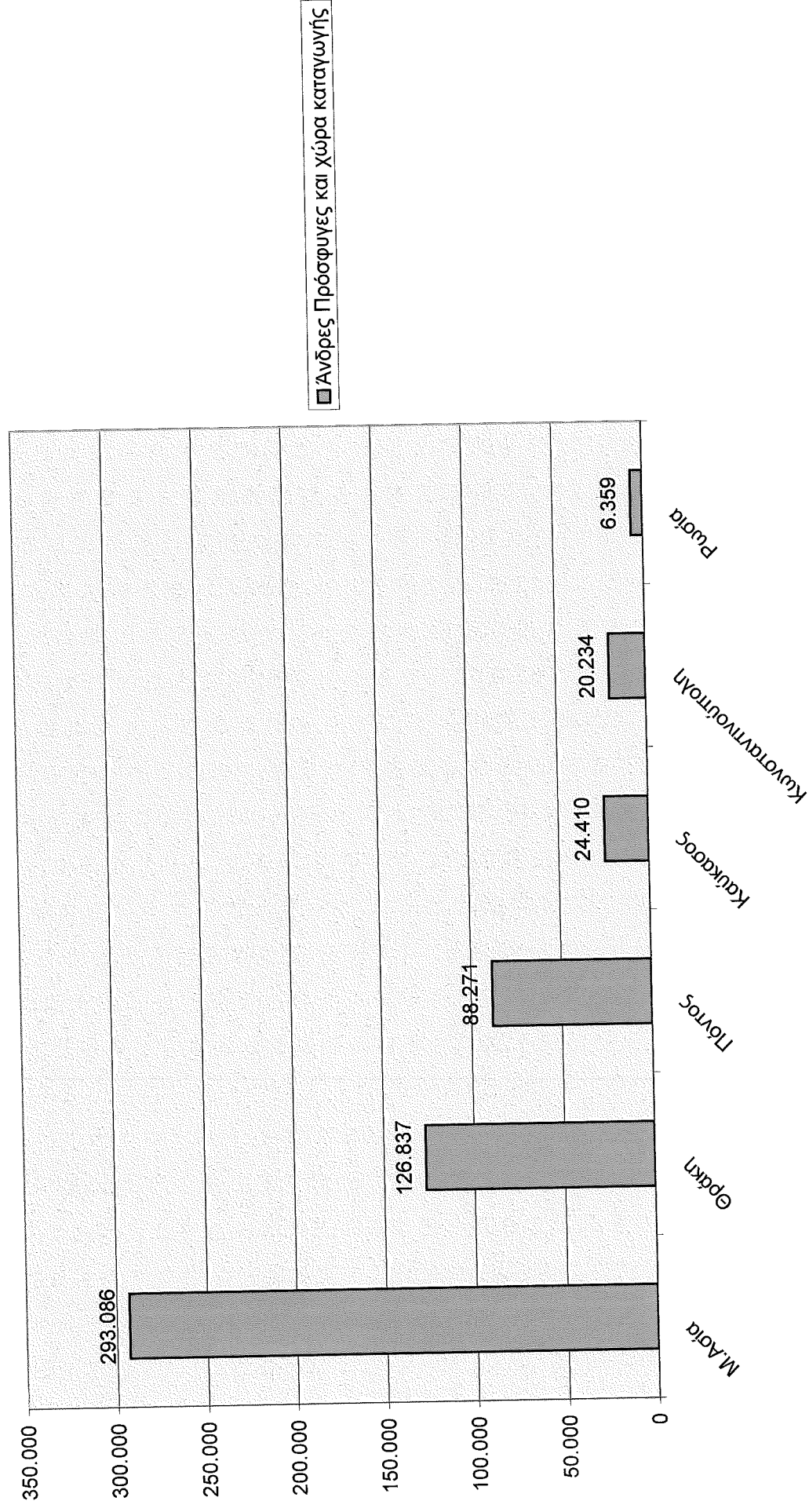
Γυναικείος Πληθυσμος 1861-1920 (γράφημα 1.3)

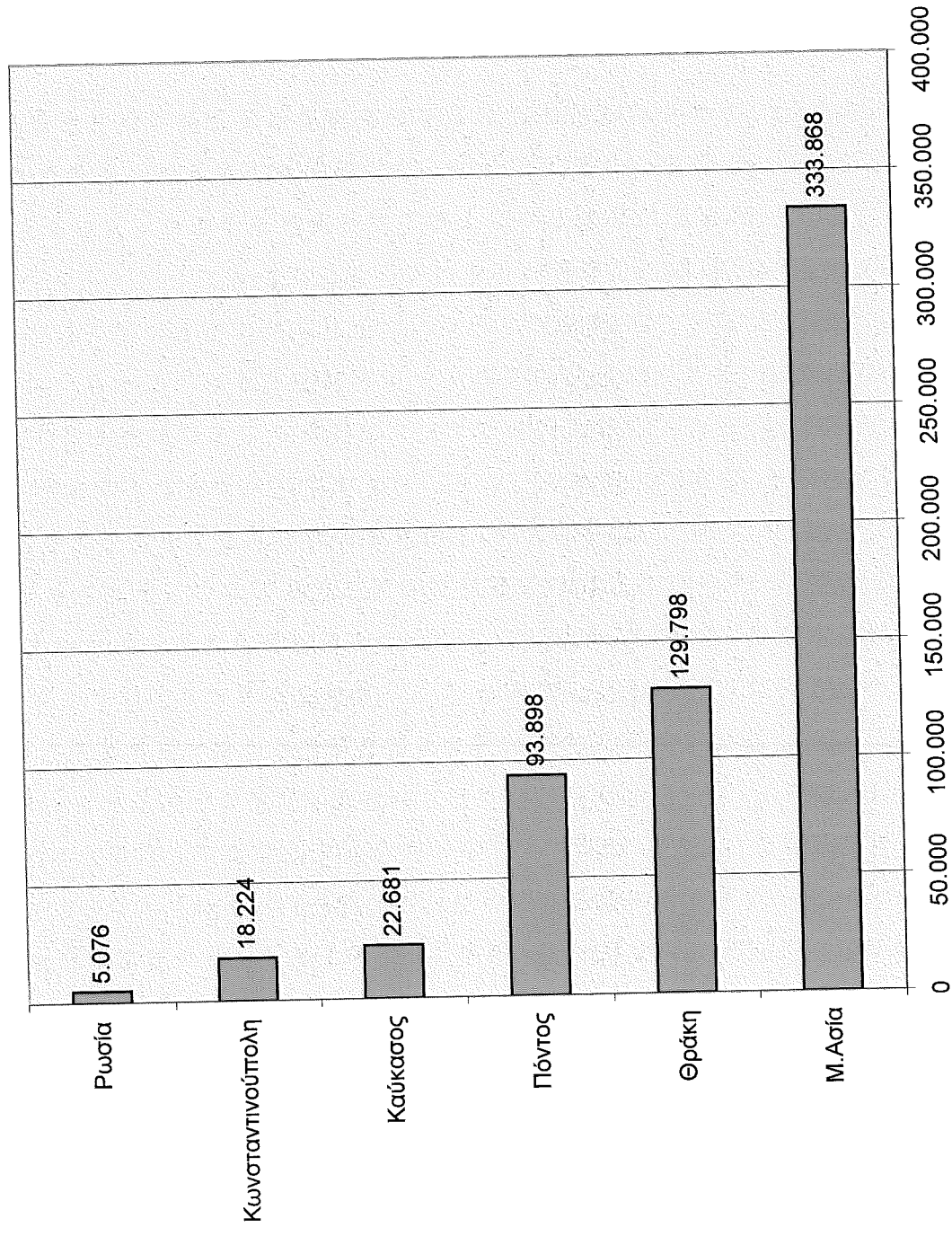
Συνολικός προσφυγικός Πληθυσμός (γράφημα 2.1)

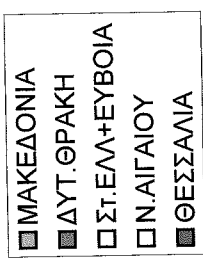
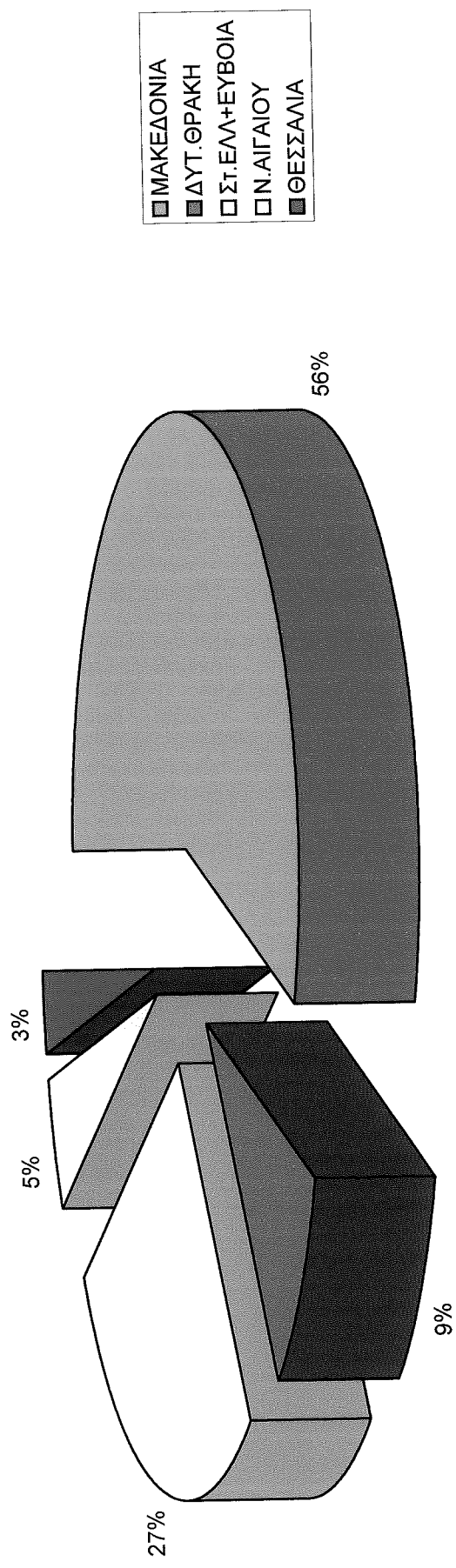
Άνδρες Πρόσφυγες και χώρα καταγωγής (γράφημα 2.2.)

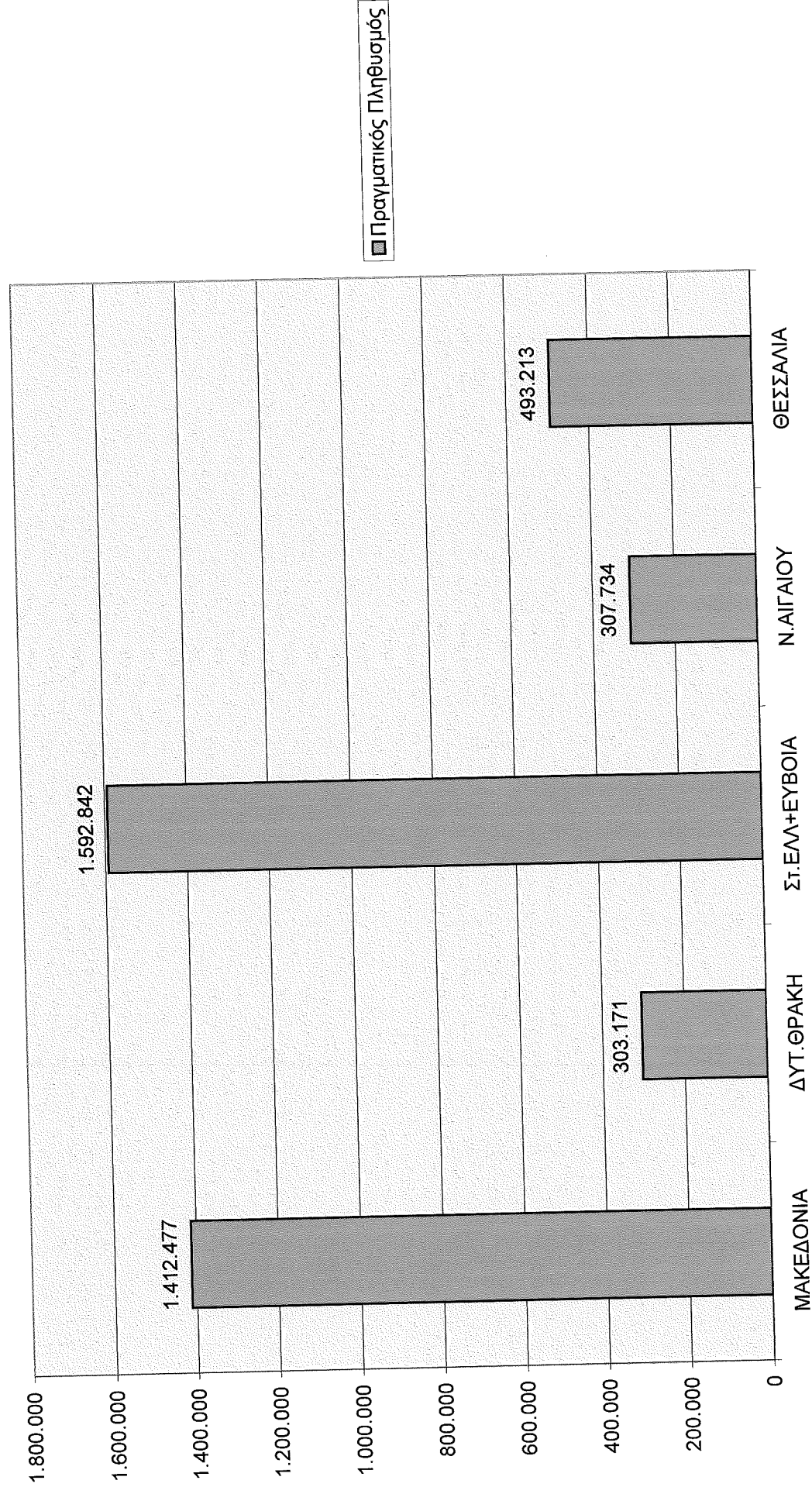
Γυναίκες Πρόσφυγες και χώρα καταγωγής (γράφημα 2.3)

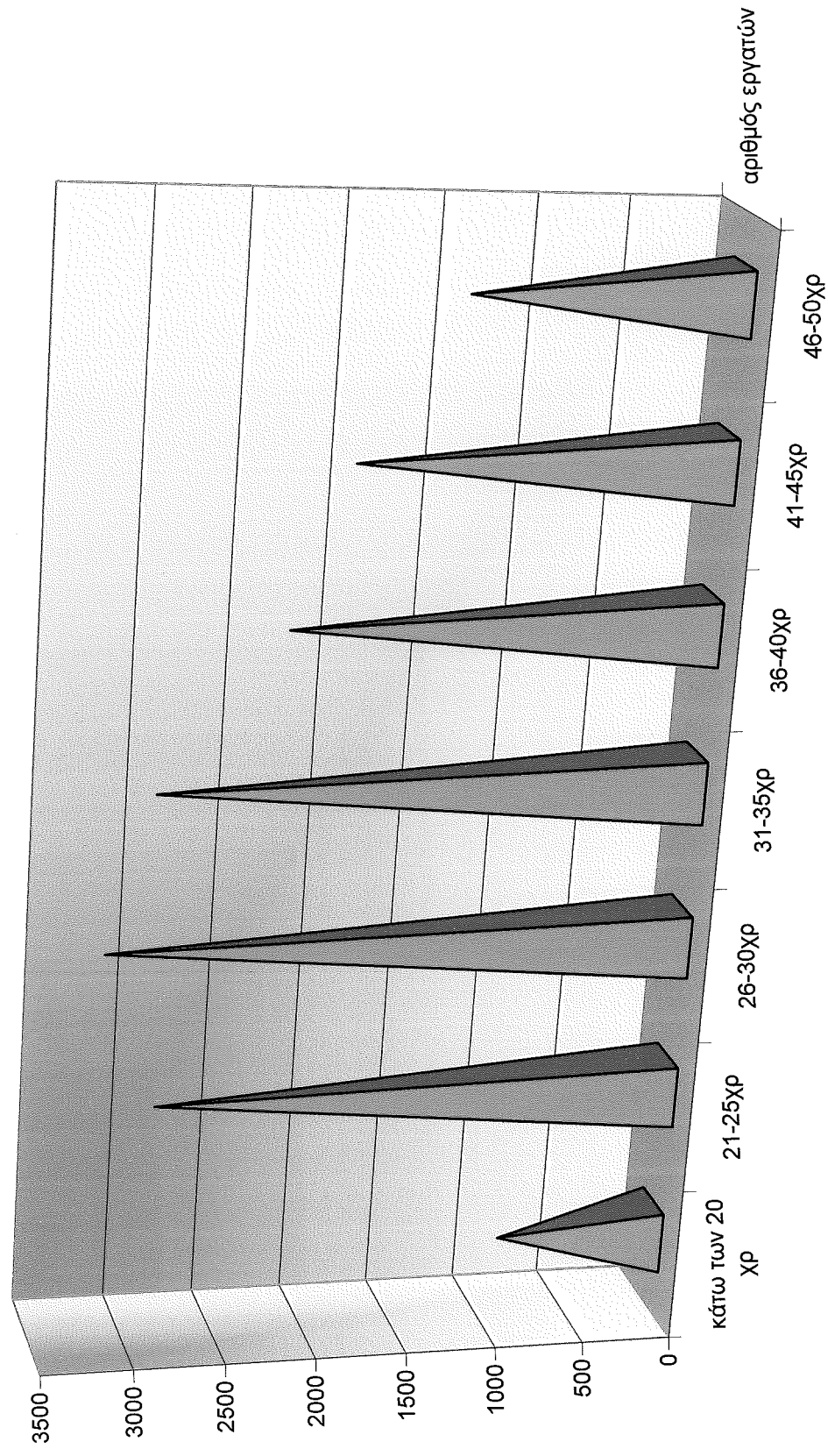
Πρόσφυγες Συνολικά κατά νομό τελικού προορισμού (γράφημα 3.1)

Πραγματικός Πληθυσμός (γράφημα 3.2)

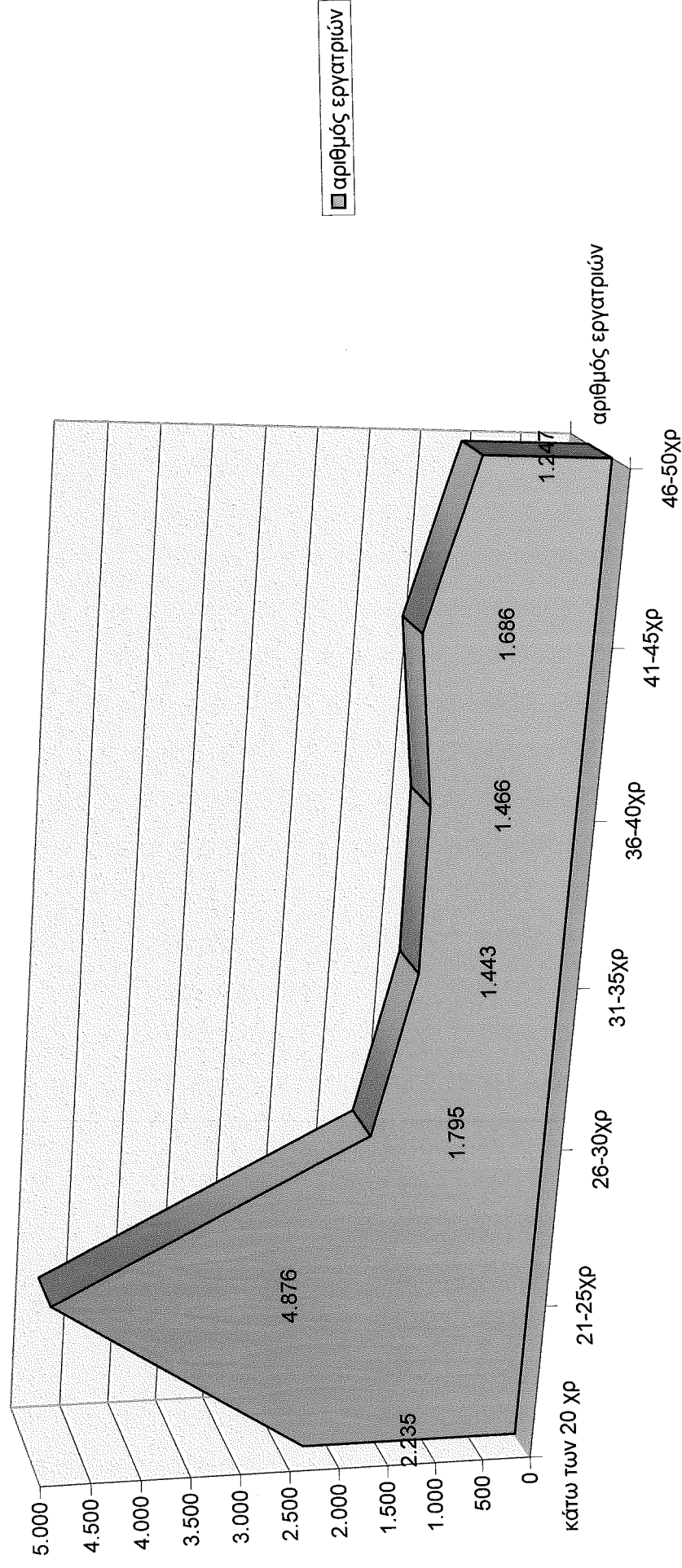

αριθμός καπνεργατών (γραφημά4.1)

■ αριθμός εργατών

αριθμός καπνεργατριών (γραφημα 4.2)

ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΛΛΑΔΑ			
σχολικό έτος 1931-32)			
Πίνακας Α			
Σχολεία-Σχολές	Μαθητές —Σπουδαστές		
	Αγόρια	Κορίτσια	Σύνολο
	ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Δημόσια Νηπιαγωγεία	15401	14617	30.018
Δημόσια Δημοτικά Σχολεία	436.206	355.374	791.580
	ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Γυμνάσια	34.181	12.478	46.659
Πρακτικά Λύκεια	2.190	155	2.345
Διδασκαλεία Νηπιαγωγών	-----	471	471
Διδασκαλεία Δημοτικής Εκπαίδευση	1.683	2.287	3.970
Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης	48	-----	48
	ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Δημόσιες Γεωργικές Σχολές	1020	15	1035
Δημόσιες Εμπορικές Σχολές	1.674	640	2.314
	ΑΝΩΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ		
Πανεπιστήμιο Αθηνών	6.232	582	6.814
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	877	90	967
Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο	572	3	575

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1934

Εισαχθέντες κατ' έτος φοιτηταί εν τω Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σχολαί

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

Ακ. Έτη	Θεολογική	Νομική	Ιατρική	Φιλοσοφική	Μαθηματικών	Φυσικών	Χημικών	Φαρμακευτική	Φυσιογνωστικός	Οδοντιατρική	Σύνολο
			Φοιτηταί								
1932-33	58	1408	540	116	262	95	59	67	0	89	2694
1933-34	73	1475	472	90	160	56	58	63	0	60	2507
1934-35	50	1079	395	73	89	15	49	74	0	78	1902
1935-36	34	916	320	55	104	24	37	39	0	62	1591
1936-37	62	847	244	51	65	26	41	15	0	93	1444
			Φοιτητριά								
1932-33	1	58	40	72	8	7	1	24	0	35	246
1933-34	1	69	33	66	10	14	5	24	0	18	240
1934-35	0	53	20	73	3	0	2	22	0	27	200
1935-36	3	54	28	57	10	4	2	9	0	30	197
1936-37	1	50	15	56	5	5	5	6	0	47	191

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1938

Εργασία καπνεργατών-καπνεργατριών κατά τα έτη 1930-1933

Πίνακας Γ

Ηλικία	αριθμός εργατών	αριθμός εργατριών	
κάτω των 10 χρ	895	2.235	
11-25χρ	2.860	4.876	
26-30χρ	3.166	1.795	
31-35χρ	2.932	1.443	
36-40χρ	2.276	1.466	
41-45χρ	1.980	1.686	
46-50χρ	1.447	1.247	
Πηγή : Στατιστική Επετηρίδα 1934 (ΓΣΥΕ)			

Πίνακας Δ
Φοιτηταί Πανεπιστημίου Αθηνών , Ακδ. Έτη 1837-1929

Ακαδ. Έτη	Φιλοσοφική	Θεολογική	Νομική	Ιατρική	Οδοντιατρική	Μαθηματικών	Φυσικών	Χημικών	Φαρμακευτικών	Σύνολο Φοιτητών
			Φοιτηταί							
1837-42	60	23	68	44	0	0	0	0	0	195
1842-47	123	11	82	178	0	0	0	0	34	428
1847-52	137	23	166	368	0	0	0	0	54	748
1852-57	147	40	266	295	0	0	0	0	80	828
1857-62	171	40	562	199	0	0	0	0	11	983
1862-67	287	70	745	301	0	0	0	0	58	1464
1867-72	211	40	632	510	0	0	0	0	74	1467
1872-77	377	44	733	650	0	0	0	0	66	1870
1877-82	502	65	1.195	859	0	0	0	0	55	2676
1882-87	676	36	1.623	943	0	0	0	0	75	3353
1887-92	1.073	45	2.043	1.145	0	0	0	0	153	4.459
1892-97	680	64	2.166	1.374	0	0	0	0	195	4479
1897-1902	340	87	1.848	811	0	0	0	0	146	3262
1902-07	375	113	2.407	843	0	0	47	169	168	4192
1907-12	352	131	2.702	1.177	0	0	153	246	294	5055
1912-13	58	18	412	165	0	0	16	54	51	774
1913-14	58	24	467	163	0	0	30	51	51	844
1914-15	57	26	451	156	0	0	21	41	30	782
1915-16	57	21	615	199	0	0	20	91	33	1036
1916-17	79	27	769	193	0	0	41	120	45	1274
1917-18	82	27	1.707	381	0	0	43	119	89	2448
1918-19	85	30	918	323	0	0	36	91	91	1795
1919-20	214	31	981	327	0	0	28	44	175	1864
1920-21	137	36	886	288	0	0	30	33	101	1566
1921-22	150	29	1.196	579	0	0	54	29	90	2195
1922-23	201	84	1.348	605	49	49	57	37	134	2663
1923-24	623	66	1.729	565	86	86	135	75	224	3676
1924-25	662	113	2.011	637	129	129	299	136	28	3124
1925-26	716	187	1.903	492	166	166	397	300	41	4388
1926-27	253	66	801	392	69	69	170	92	29	1954
1927-28	158	49	544	294	49	49	115	46	28	1331

1928-29	145	82	715	395	122	32	70	31	61	1653
---------	-----	----	-----	-----	-----	----	----	----	----	------

Ακαδ Έτη	Φιλοσοφική	Θεολογική	Νομική	Ιατρική	Οδοντιατρική	Μαθηματικών	Φυσικών	Χημικών	Φαρμακευτικών	Σύνολο Φοιτητών
1887-92	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1892-97	3	0	0	3	0	0	0	0	0	6
1897-1902	3	0	0	2	0	0	0	0	0	5
1902-07	8	0	0	5	0	2	2	0	0	15
1907-12	12	0	0	13	0	2	2	0	0	34
1912-13	0	0	0	5	0	0	0	0	0	5
1913-14	6	0	0	9	0	0	0	0	2	17
1914-15	11	0	0	13	0	0	0	0	1	25
1915-16	7	0	1	6	0	1	2	0	2	19
1916-17	10	0	2	12	0	0	0	0	10	34
1917-18	8	0	4	8	0	1	3	0	6	30
1918-19	17	0	11	18	0	2	0	2	14	64
1919-20	21	0	5	19	0	1	0	0	18	64
1920-21	13	0	8	14	0	1	1	2	23	63
1921-22	20	0	18	29	0	3	2	1	39	112
1922-23	33	0	24	37	42	3	1	4	29	173
1923-24	53	0	29	29	38	4	0	7	51	215
1924-25	51	4	24	24	37	2	2	0	36	173
1925-26	75	2	59	42	64	6	8	2	39	297
1926-27	41	0	26	26	38	11	5	1	18	166
1927-28	33	1	13	21	25	5	3	6	8	120
1928-29	37	2	18	22	46	1	8	0	17	151

Πηγή Στατιστική Επετηρίδα 1930

